

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

ALYAROV ORXAN SAKİT oğlu

Borc bazarının inkişaf istiqamətləri mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060403

İxtisaslaşma:

Maliyyə Bazarları

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.d prof.Sadıqov.E.M

i.e.d prof Rzayev R.M

Kafedra:

Maliyyə və maliyyə institutları

Kafedra müdiri:

i.e.d.Ələkbərov.Ə.Ə

BAKİ-2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
------------	---

I FƏSİL.BORC BAZARININ MAHİYYƏTİ

1.1 Borc bazarının iqtisadi mahiyyəti.....	6
1.2 Borc bazarının formalaşmasında bankların rolu.....	14
1.3 Borc bazarının əsas göstəriciləri.....	24

II FƏSİL.BORC BAZARINDA ƏMƏLİYYATLARIN MƏZMUNU

2.1 Borc bazarında kommersiya banklarının əsas əməliyyatları.....	32
2.2 Kredit bazarı və həmin bazarda aparılan əməliyyatlar.....	38
2.3 Borc bazarında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar.....	44

III FƏSİL.MÜASİR DÖVRDƏ BORC BAZARININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Veksel bazarının perspektivləri.....	51
3.2 Kommersiya banklarının borc bazarında yeni əməliyyatlarının perspektivləri.....	61
3.3 Səhmdar cəmiyyətlərin borc bazarında həyata keçirdikləri əməliyyatların perspektivləri.....	67
Nəticə və təkliflər.....	73
Ədəbiyyat siyahısı.....	76
Резюме.....	78
Summery.....	80
Referat.....	81-83

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. Planlı iqtisadiyyat sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid ölkəmiz qarşısında müəyyən məsələlərin həllini aktuallaşdırmışdır. Bazar iqtisadiyyatı sistemində borc bazarlarının formalaşması və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə borc bazarının formalaşması iqtisadi və hüquqi islahatların aparılması və bazar infrastrukturunun yaradılması ilə mümkündür. Bunun üçün elə bir mexanizmin yaradılması zəruridir ki, bu mexanizm müxtəlif şəxslər tərəfindən yığım və investisiyaların həyata keçirildiyi bir dövrdə yığımların investisiyaya çevrilməsini təmin etsin. Borc bazarı və onun tərkib elementləri bu mexanizm vəzifəsini yerinə yetirməklə iqtisadi fəaliyyət subyektləri arasında kapital resurslarının effektiv şəkildə yenidən bölüşdürülməsini təmin edir. Ölkəmizdə islahatların aparıldığı indiki dövrdə borc bazarının bütün segmentlərinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da öz növbəsində borc bazarının bank sistemi ilə paralel olaraq iqtisadiyyatda pul axınlarının hərəkətverici qüvvəsi kimi real sektorun canlanmasında əhəmiyyətli rol oynamasından irəli gəlir. Ölkəmizdə hələ də pul vəsaitlərinin əksər hissəsinin neft sektorunda və neftlə bağlı digər sahələrdə formalaşdığını nəzərə alsaq görərik ki, borc bazarının inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilməsi zərurəti meydana çıxır. Çünki borc bazarının inkişafı digər sektorların da inkişafına təkan verir. Borc bazarı elə bir bazar formasıdır ki, burada əmtəə kimi maliyyə resursları çıxış edir. Başqa sözlə desək borc bazarı vasitəsilə maliyyə vəsaitləri iqtisadi subyektlər arasında bölüşdürülür. Borc bazarının əsas məqsədi maliyyə resurslarının səmərəli şəkildə səfərbər edilməsindən və resursların ehtiyacı olanlara istiqamətləndirilməsindən ibarətdir.

Borc bazarının inkişafı ilə bağlı bir çox addımlar atılmağına baxmayaraq, hələ də ölkəmizdə borc bazarı lazımi səviyyədə inkişaf etməmişdir. Bunun üçün qiymətli kağızlar bazarını, bank sektorunu daha da inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək tələb olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasında mövcud olan borc bazarı və onun tərkib elementləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti kimi isə formalaşan borc bazarı və onun tərkib elementlərinin inkişaf istiqamətləri və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.Tədqiqatın məqsədi borc bazarı və onun tərkib elementlərini dərinlən öyrənmək,inkışaf istiqamətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyənleşdirmək və mövcud olan problemləri aşkara çıxarmaqdan,bu problemlərin həlli yollarını müəyyən edərək əsaslandırılmış təkliflər verməkdən ibarətdir.Tədqiqatın qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənleşdirilmişdir:

- Borc bazarının mahiyyəti,nəzəri əsasları, tərkib elementləri və strukturunun öyrənilməsi;
- Borc bazarı və onun tərkib elementlərinin Respublikamızda fəaliyyət xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda borc bazarının yaranması və təşkili xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;
- Borc bazarının tərkib elementlərinin təhlil edilməsi və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inkışaf etdirilməsi;
- Borc bazarının inkışafında qiymətli kağızlar bazarı və veksəl bazarının yeri və rolunun müəyyən edilməsi;
- Bankların və səhmdar cəmiyyətlərin borc bazarında rolu;
- Azərbaycanda borc bazarının inkışaf perspektivləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki,borc bazarının və onun tərkib elementlərinin inkışafı kompleks şəkildə tədqiq olunmuş və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir:

- Borc bazarında yeni maliyyə alətlərindən istifadə olunması,yəni bu sahədə veksellərin rolunun artırılması vacib məsələlərdən biridir;
- Borc bazarında nəzərdə tutulan yeni kommersiya kağızlarının,o cümlədən ipoteka sahəsində istiqrazların tətbiq olunması zəruru hesab edilir;
- Borc bazarında səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün səhm bazarının beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan qanunlara uyğun olaraq tənzimlənməsinə ehtiyac vardır.Bu sahədə inkışafa nail olmaq üçün səhmdarların

hüquqlarının müdafiəsi,habelə səhmdarlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi əsas götürülməlidir.

- Borc bazarında bazara yeni emitentlərin daxil olması yolu ilə geniş əhali kütləsi üçün borc qiymətli kağızları buraxıla bilər.Bu emitent rolunda bələdiyyələrin çıxış etməsi mümkündür.

Tədqiqatın informasiya bazası.Borc bazarı haqqında xarici və yerli tədqiqatçıların müxtəlif məqalə və monoqrafiyalarından,Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında qanunundan”,kommersiya bankları,qiymətli kağızlar bazarı,veksel bazarı,kredit bazarı və.s haqqında mövcud yerli və xarici ədəbiyyatlardan,Bakı Fond Birjasının məlumatlarından,”Səhmdar cəmiyyəti haqqında”Azərbaycan Respublikasının qanunundan və bu sahəyə aid beynəlxalq tədqiqat materiallarından geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.Tədqiqat işinin nəticələri ölkəmizdə borc bazarının tam olaraq formalaşdırılmasına,beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq yenidən strukturlaşdırılmasına,təkmilləşdirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə töhvə verə bilər.Dünya ölkələrində bu sahədə tətbiq olunmuş yeniliklər içərisindən ölkəmizin iqtisadi modelinə ən uyğun olanı seçilərək tətbiq olunmalı və bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən vacib iqtisadi inkişaf göstəricilərindən biri hesab olunan borc bazarının inkişaf göstəricisi səviyyəsi artırılmalıdır.

Tədqiqatın strukturu.Dissertasiya işi giriş hissə,üç fəsil,doqquz paraqraf,nəticə və təkliflər,istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı,rezyume,summeri və referatdan ibarətdir.

Birinci fəsildə borc bazarının mahiyyəti və göstəriciləri,borc bazarında bankların rolu tədqiq edilmişdir.İkinci fəsildə borc bazarında qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar və onların mahiyyəti,kommersiya banklarının əməliyyatları və həmçinin kredit bazarı və orada həyata keçirilən əməliyyatlar tədqiq edilmişdir.Üçüncü fəsildə isə veksel bazarı və onun mahiyyəti,kommersiya banklarının borc bazarında əməliyyatları və onun gələcək perspektivləri,həmçinin səhmdar cəmiyyətlərin borc bazarında yeri,rolu və onların həyata keçirdikləri əməliyyatlar tədqiq olunmuşdur.

I FƏSİL.BORC BAZARININ MAHİYYƏTİ

1.1 Borc bazarının iqtisadi mahiyyəti

Borc bazarı müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarının ən böyük segmentlərindən biridir.Belə ki,bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatı sürətləndirən və hərəkətə gətirən ən başlıca mexanizm məhz kredit münasibətləridir.Kredit münasibətləri isə öz növbəsində kreditorla borcalan arasında kredit resursunun verilməsi,istifadəsi və borcun qaytarılması ilə əlaqədar yaranan münasibətlərdir.Belə ki,borcun (ssuda) verilməsi zamanı kreditor və borcalan kredit münasibətlərinə daxil olur.Kredit münasibətlərinin obyekt qismində kredit qismində təqdim olunan dəyərlər çıxış edir.Bu zaman borc götürülən dəyərlərin mülkiyyət hüququ özgəninkiləşdirilmiş borc alan şəxs və ya idarədə qalır.Borc verən kreditorun bunun üçün müəyyən vəsaitləri olmalıdır. Bu vəsaitləri aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Şəxsi yığımlar (resurslar);
- Cəlb edilmiş vəsait ;
- Səfərbər edilmiş resurslar və qiymətli kağızların səhm bazarında yerləşdirilməsi nəticəsində cəlb edilmiş vəsaitlər.

Kredit bir tərəfdən mülkiyyət hüquqlarının müvəqqəti verilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər sistemi olduğu halda,digər tərəfdən kredit bir mülkiyyətçi tərəfindən digərinə xüsusi borc faizi müqabilində və spesifik şərtlərlə verilən və müəyyən edilmiş müddət ərzində qaytarılma əsasında satılan məhsuldur.Başqa sözlə kredit müvəqqəti olaraq verilən və qaytarılma şərtinə əsaslanan özgəninkiləşdirilmiş məhsuldur.Kreditin alıcı üçün istehlakçı dəyəri dövriyəyə buraxıldıqdan sonra gətirəcəyi gəlirdən asılıdır. Vəsaitlərin yerləşdirilməsindən asılı olaraq kreditorların vəziyyəti iki istiqamətli xarakterə malikdir.Belə ki, bank kredit verən zaman öz vəsaitləri ilə yanaşı, müəssisə və təşkilatların,habelə fiziki şəxslərin vəsaitlərindən də istifadə edir.Bu səbəbdən də,banklar öz əməliyyatlarını realizə edərkən elə etməlidirlər ki, onların müştəriləri öz hesablarından vəsait götürmək istədikləri zaman bankın bu vəsaitləri təmin etməyə ödəmə qabiliyyəti mövcud olsun. Bu isə onu göstərir ki,borcalan müəssisə və təşkilatlar,həmçinin fiziki şəxslərlə yanaşı bank təşkilatları da müştərilərindən aldıkları

borcları vaxtında geri qaytarmalıdır. Sərbəst qalan pul vəsaitlərini kreditorlar sərbəbər edərək onların “işlək pullara” çevrilməsinə şərait yaratmış olurlar. Kreditorlar bu vəsaitlərin yerləşdirilməsi zamanı öz şəxsi maraqları ilə yanaşı istehsal prosesində iştirak edən digər iştirakçıların da maraqlarını qorumaq üçün həmin vəsaitlərin səmərəli istifadəsini təmin edirlər. Kreditorlar tərəfindən həyata keçirilən kreditləşmə prosesi müəyyən prinsiplər əsasında reallaşdırılır. Kreditin verilməsi zamanı gözlənilən əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

- 1) Kreditorlar tərəfindən ayrılan kredit konkret məqsədlər üçün ayrılır;
- 2) Kredit verilişi müəyyən edilmiş müddəti əhatə edir;
- 3) Kreditin verilməsi geri qaytarılma prinsipinə əsaslanır;
- 4) Kreditor tərəfindən verilən kredit müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi ilə verilir;
- 5) Kredit müəyyən təminata əsasən verili (vəsaitin geri qayıtmasını sığortalamaq məqsədilə)

Borc verilən dəyərin hərəkətini aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

$$K_y - K_{ba} - K_i \dots R_s \dots D_q \dots - K_q$$

Burada:

K_y – kreditin yerləşdirilməsi;

K_{ba} – kreditin borcalan tərəfindən alınması;

K_i – kreditin istifadəsi;

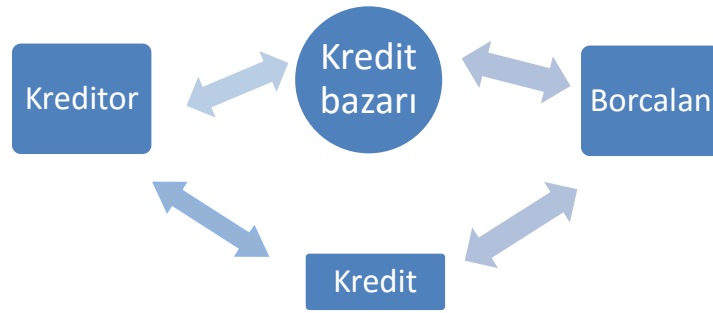
R_s – resursların sərbəstləşdirilməsi;

D_q – müvəqqəti borc alınan dəyərin qaytarılması;

K_q – kredit formasında yerləşdirilən vəsaitlərin kreditor tərəfindən geri alınması;

Ümumilikdə kredit münasibətlərini aşağıdakı sxem vasitəsilə daha aydın görmək mümkündür.

Şəkil 1: Kredit münasibətləri

Borc bazarından danışarkən banklararası kredit bazarını da qeyd etmək vacibdir. Borc bazarının formalaşması və inkişafında banklar mühüm yerə və rola malikdirlər. Banklar iqtisadiyyatın inkişafında əvəzsiz rola malik olan əhəmiyyətli qurumlardır. Bankların yaranması tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bu qurumlar uzun əsrlər bundan əvvəl mövcud olmuşdurlar və günümüzdə kimi böyük inkişaf mərhələsi keçmişdirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına nəzər salsaq görərik ki, həmin ölkələrdə bankların inkişaf səviyyəsi çox yüksəkdir. Bu da ondan xəbər verir ki, ölkənin iqtisadi baxımdan yüksək səviyyədə inkişaf etməsində bankların əvəzolunmaz rolu vardır. Bir iqtisadi subyekt kimi bankların iqtisadiyyatdakı rolu və onların yerinə yetirdikləri vəzifələr bankların mahiyyəti və funksiyaları ilə bilavasitə bağlıdır. Borc bazarında banklar çox mühüm rol oynayır. Belə ki, banklar borc bazarının hərəkətverici qüvvəsidir. Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk dövrlərindən başlayaraq bank sektorunda da islahatlar həyata keçirilməyə başlamışdır. İslahatların ilk addımı kimi dövlət banklarının sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilməklə yanaşı, özəl bankların da idarəetmə strukturunun formalaşması tədbirləri həyata keçirilmişdir. İlk mərhələdə kapitalla bağlı minimum tələblər irəli sürüldü, sektora daxil olmaq üçün kifayət qədər liberal şərtlər müəyyən olundu və bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi zamanı yumşaq tənzimləmə siyasəti həyata keçirildi. Atılan effektiv addımlar nəticəsində banklar genişlənməyə başladı və özəl bankların sayı sürətlə artdı. Günümüzdə kredit alqı-satqısı böyük əhəmiyyətə malikdir. Malları istehsal edən, malların topdan və pərakəndə ticarətini həyata keçirən firma və şirkətlər arasında, həmçinin ev təsərrüfatı idarələri arasında çeşidli formalarda kredit verilir,

kredit alınır. Cəmiyyət içində alınan və verilən kreditlərin önəmli bir bölümünə banklar vasitəçi rolunu oynayırlar. Bank sektorunun borc bazarında tutduğu mövqedən danışarkən banklararası kredit bazarından da danışmaq zəruridir. Banklararası kredit dedikdə bankların bir-birini kreditləşdirməsi prosesi nəzərdə tutulur. Belə ki, bankların hər hansı birində vəsait çatışmazlığı yarandığı zaman həmin dövr üçün artıq maliyyə resursuna sahib olan bank digər bankın kreditləşməsinə həyata keçirir. O da məlumdur ki, bütün kommersiya banklarının müəyyən dövrlərdə sərbəst kredit resursları mövcud olur. Bu səbəbdən sərbəst resurslara malik olan bank həmin resurslardan gəlir əldə etmək məqsədi ilə onları borc alan banklara yönləndirirlər. Bankların bu formada kreditləşməyə yönəlməsi onlar üçün çox əlverişlidir. Çünki həmin kreditləşmə təminatlı kreditləşmədir. Borc alan banklar aşağıda göstərilən səbəblərə əsasən banklararası kreditləşməyə istiqamətlənirlər:

- Bank likvidliyinin operativ şəkildə tənzimlənməsi;
- Aktiv əməliyyatların artırılması üçün əlavə vəsaitlərə tələbatın yaranması və.s.

Yeni fəaliyyətə başlayan banklar kifayət qədər müştəri bazasına malik olmadıqlarından banklararası kredit bazarında kreditor kimi aktiv fəaliyyət göstərə bilərlər. Banklararası kredit bazarında təklif olunan kredit resursları müxtəlif müddətə və müxtəlif şərtlər əsasında təklif olunur. Praktiki cəhətdən bu kreditləri bir gündən bir neçə ilə dək əldə etmək mümkündür, lakin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bank sektorlarına nəzər salsaq görürük ki, bu növ kreditlərin 1 aydan 6 aya dək olan növləri daha geniş tətbiq olunur. Banklararası kreditləşmədə iştirak edən banklar bu prosesi iki yolla həyata keçirirlər:

1. debitor bankla kreditor bank arasında birbaşa danışıqlar yolu ilə;
2. banklar arasında maliyyə vasitəçilərinin iştirakı yolu ilə.

Birjadankənar banklararası bazarda kredit sövdələşməsinin şərtləri kommersiya banklarının özləri tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu proses borcalan bankın qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir. Burada ən vacib məsələlərdən biri də, debitor bankla kreditor bank arasında müxbir münasibətlərin olması, borcalan bankın

maliyyə bazarındakı mövcud mövqeyi, onun maliyyə vəziyyəti və həmçinin borcalan bankın müştəri bazasının vəziyyətidir. Banklararası kredit bazarında həyata keçirilən kreditləşmə kredit müqavilələrinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Bu bazarda əməkdaşlıq isə əsas razılaşma ilə rəsmiyyət qazanır. Əsas razılaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu razılaşmaya əsasən əməkdaşlıq edən banklar qarşılıqlı surətdə bir-birlərinə qısamüddətli kreditlər təqdim edirlər. Bu proses həyata keçirilən zaman da kreditin məbləği və onun müddətinin müəyyənləşdirilməsi müqaviləyə əsaslanır. Kredit müqaviləsində aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmalıdır:

- a) müqavilənin predmeti – bu müəyyən edilmiş məbləğdə qısamüddətli bank kreditinin təqdim olunmasıdır;
- b) kreditləşmə prosesinin obyektı (kreditı cəlb edən bankın vəsaitlərin cəlb edilməsində tələbatı);
- c) bağlanan müqavilənin müddəti;
- d) bağlanan müqavilənin dəyəri;
- e) kreditin hansı təminatla əsaslanması;
- f) müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində tərəflərin öhdəlikləri;
- ç) müqavilədə nəzərdə tutulan digər şərtlər.

Banklararası kreditin təminatlı da verilməsi mümkündür, lakin reallıq ondan ibarətdir ki, banklararası kreditləşmə əksər hallarda müəyyən təminatlara əsaslanaraq həyata keçirilir. BAK müqaviləsində əsasən təminat kimi borcalanın mülkü, kassa və müxbir hesablarında olan vəsaitlər çıxış edə bilər. Banklararası kredit müqavilələrinin böyük əksəriyyəti müddətli formada, çox az qismi isə müddətsiz formada bağlanır. İqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində bankların maliyyə sabitliyində problemlər yaranma biləcəyindən banklararası müqavilənin müddətsiz forması banklararası kreditin minimum müddəti əsasında müəyyən edilir və həmin kredit müəyyən edilmiş müddət bitdikdə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilməklə borcalan bankdan geri qaytarılması tələb olunur. Əgər borcalan bank həmin krediti qaytarmaq iqtidarında deyilsə o digər banklara

müddətli depozit üçün müraciət ünvanlayır. Müddətsiz bağlanmış müqavilələrin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu müqavilələrdə faiz dərəcələri dəyişməz olaraq qalır. Bu hal müddətli müqavilələrə aid deyil, çünki müddətli müqavilələrdə faiz dərəcələrinə bazardakı faiz dərəcələrinin səviyyəsinə uyğun olaraq təkrar baxıla bilər.

Banklar arasında hesablaşmaların aparılması müvafiq sahəni tənzimləyən qanunlara əsasən həyata keçirilir. Bu qanunlara “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” qanunu, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında Təlimatı” və bu sahəyə aid digər normativ aktları aid etmək mümkündür. Mövcud qanunvericilik bazası Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklar arasındakı milli valyutada olan hesablaşmaları tənzimləyir. Banklar arasında hesablaşmalar məqsədi ilə bir sıra anlayışlardan istifadə olunur:

AZİPS – bu, real vaxt rejimində banklararası milli hesablaşmalar sistemidir. Burada hesablaşmalar Mərkəzi Bankda yerləşdirilmiş Mərkəzi Hesablaşmalar Sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman iştirakçı ödəniş tapşırığını valyutalaşma tarixindən əvvəl 10 təqvim günü tarixi ilə AZİPS-ə göndərə bilər. Bu halda həmin ödəniş tapşırığı haqqında məlumat AZİPS-də saxlanılır və valyutalaşma tarixində icra olunur.

XÖHKS – xırda ödənişlər üzrə hesablaşmalar sistemidir. Burada hesablaşmalar Klirinq hesabı vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman AZİPS vasitəsilə müxbir hesabından müxbir subhesabına vəsait köçürməklə Klirinq hesabının debet limitini müəyyən edə bilər. Bu limitin gün ərzində dəyişməsi mümkündür.

SWİFT – bu sistem ümumdünya banklararası maliyyə-telekommunikasiya sistemidir

Ölkəmizdə borc bazarının və onun segmentlərinin dəstəklənməsi məqsədi Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarında təminat sistemi yaradılmışdır və bu sistemin yaradılmasında Mərkəzi Bank da iştirak etmişdir. Bu sistemin yaradılmasında başlıca məqsəd banklar arasındakı etimad mühitini artırmaq və bu vasitə ilə banklararası kredit bazarının likvidliyini daha da yüksəltməkdir. Bu səbəbdən bazarda market meyvə qismində iştirak edən bankların və Təminatlı Pul Bazarı segmentinin əsası qoyulmuşdur

və bu seqmentin fəaliyyətində Mərkəzi Bankın iştirakını təmin edəcək mexanizm işlənib hazırlanmışdır.Yaradılan bu seqmentdə təminat sistemi,mövcud öhdəliklərin vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsini təmin edən Mərkəzi Bankın overdraft xəttinə və iştirakçı bankların “kollektiv məsuliyyət” prinsipinə əsaslanır.Yaradılan yeni seqmentin fəaliyyətinin ilkin dövründə bütün bankların ayrı-ayrılıqda cəlb edəcəyi vəsaitlərin kredit limitinin və həyata keçirilən əməliyyatların maksimal müddətlərinin məhdud çərçivəyə salınması qərara alınmışdır.Təbiidir ki,bu zaman həyata keçirilən əməliyyatların həcmi artdıqca banklar üçün nəzərdə tutulan kredit limitinin həcmnin artırılması və həyata keçirilən əməliyyatların müddətinin uzadılması nəzərdə tutulmuşdur.Bazarda yaradılan bu yeni seqment banklararası likvidliyi operativ tənzimləməyə kömək etməklə yanaşı pul siyasətinin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaratmaqdadır.

Borc bazarı alətləri təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində mühüm əhəmiyyətə malikdir.Lakin onların, xüsusən də qiymətli kağızların ictimai istehsalda, birinci növbədə investisiya işində əhəmiyyəti müasir dövrdə ən diqqətəlayiq məsələlərdəndir. Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin toplanması və investisiyaya cəlb edilməsi borc bazarının qiymətli kağızları tədavül etməsi yolu ilə başa gəlir.Qiymətli kağızların forması kimi investisiya qiymətli kağızları borc bazarında özünəməxsus yer tutur.İnvestisiya qiymətli kağızlar kapitalın obyektı kimi götürülür və investisiya qiymətli kağızlara aşağıdakılar aid edilir:

- 1) istiqrazlar
- 2) aksiyalar
- 3) fyuçers müqavilə
- 4) opsiyonlar

İstiqrazlar – emissiya borc qiymətli kağızlarıdır.Emitent istiqraz sahibinə onun nominal dəyərini pul vəsaitləri və ya digər əmlak ekvivalentləri formasında,hər iki tərəfin müəyyən etdiyi müddətdə ödənilməlidir.Həmçinin,istiqraz öz sahibinə nominal dəyərin müəyyən faiz nisbətində gəlir götürmək və digər əmlak hüququ verə bilər.

Aksiyalar – səhmdar cəmiyyətinə kapital kimi müəyyən miqdarda pul qoyulmasını təsdiq edən qiymətli kağızdır.

Fyuçers müqavilə – müəyyən edilmiş tarixdə müəyyən baza aktivinin əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlərlə alınması və ya satılması haqqında standartlaşdırılmış birja müqaviləsidir.

Opsionlar – opsiyon elə bir qiymətli kağızdır ki, o öz sahibinə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş müddətdə və müəyyənləşdirilmiş qiymətlərlə baza aktivini almaq və satmaq hüququnu verir. Opsion sahibi əmtəənin və ya xidmətin alınmasını və ya satılmasını deyil, alınma və ya satılma hüququnu əldə edir.

Borc bazarında vacib rol oynayan investisiya qiymətli kağızlarının emissiyası mərhələləri aşağıdakı kimidir:

- 1) emitent tərəfindən investisiya qiymətli kağızların emissiyası haqqında qərarın qəbul edilməsi;
- 2) investisiya qiymətli kağızlarının emissiya prospektinin tərtib edilməsi (emissiya prospekti ilə müşayiət olunursa)”
- 3) investisiya qiymətli kağızlarının buraxılışının dövlət qeydiyyatı”
- 4) investisiya qiymətli kağızların emissiya prospektində olan məlumatların açıqlanması (emissiya prospekti ilə müşayiət olunursa)”
- 5) investisiya qiymətli kağızların yerləşdirilməsi”
- 6) investisiya qiymətli kağızların emissiyasının yekunları haqqında hesabatın qeydiyyatı”
- 7) investisiya qiymətli kağızların emissiyasının yekunları haqqında hesabatda olan məlumatların açıqlanması (emissiya prospekti ilə müşayiət olunursa).

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrin borc bazarında investisiya qiymətli kağızları vacib rol oynayırlar. Bu baxımdan ölkəmizdə də bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yüksək səviyyədə qiymətli kağızlar bazasının təşkil olunması prioritet məsələlərdən biri olmalıdır.

1.2 Borc bazarının formalaşmasında bankların rolu

Borc bazarı sistemi içərisində maliyyə vasitəçiliyi rolunu oynayan ən vacib oyunçu məhz banklardır. Banklar mənfəət qazanmaq məqsədi ilə fəaliyyət göstərən vasitəçi quruluşlardır. Banklar borc bazarının özünəməxsus subyektləri olmaqla mühüm vəzifələri yerinə yetirirlər. Onlar üzərilərinə düşən vəzifələri icra etməklə eyni zamanda iqtisadiyyatda xüsusi əhəmiyyətə malik olan məsələlərin həllində vacib rol oynayır. Bir iqtisadi subyekt kimi bankların iqtisadiyyatdakı rolu və onların yerinə yetirdikləri vəzifələr bankların mahiyyəti və funksiyaları ilə bilavasitə bağlıdır. Ona görə də, borc bazarının formalaşmasında bankların rolunu daha dəqiq və dərinlən öyrənmək üçün onun funksiyalarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Kommersiya bankları borc bazarında aşağıdakı funksiyaları həyata keçirirlər:

- müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitləri səfərbər etməklə onları kapitalla çevirirlər;
- müəssisə və təşkilatların, dövlətin, həmçinin əhəlinin kreditləşməsi prosesini həyata keçirirlər;
- kredit pullarının buraxılışını reallaşdırırlar;
- pul köçürmələrini həyata keçirirlər və ödənişləri realizə edirlər;
- təsərrüfatda hesablaşmaları və köçürmələri reallaşdırırlar;
- qiymətli kağızların emissiyasını həyata keçirirlər;
- konsultasiya xidmətləri göstərirlər və maliyyə sferasına aid informasiya təchizatını həyata keçirirlər.

Bank sektorunun iqtisadiyyatda nə qədər əhəmiyyətli yerə və rola malik olduğunu görmək üçün onların həyata keçirdikləri kreditləşmə prosesi nəticəsində maliyyələşən sahələrə diqqət yetirmək kifayətdir. Buna misal olaraq bankların kənd təsərrüfatına və biznes sahəsinə ayırdıqları kreditlər nəticəsində həmin sahələrdə baş verən müsbət dinamikanı göstərmək olar. Ayrılan kreditlər hesabına bir çox sahələrdə yeni iş yerləri

yaradılmış,məhsul istehsalının həcmi artırılmış və nəticədə ixrac əməliyyatlarında müsbət dinamika yaranmışdır.Bunlarla yanaşı banklar tərəfindən həyata keçirilən kreditləşmə prosesi nəticəsində ölkənin infrastrukturunu inkişaf etdirilir,müxtəlif müəssisələr yaradılır və istehsalın həcmnin artırılmasına nail olunur.Bu yolla bilavasitə dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin həcmi artırılmış olur.Müxtəlif sferalar üzrə məhsul istehsalının artımı nəticə etibarlı ilə ölkənin ÜDM-nin artımına gətirib çıxarır.Bank sektorunda həyata keçirilən əsas əməliyyatlardan biri də nağdsız hesablaşma əməliyyatlarıdır.Nağdsız hesablaşma əməliyyatları həm ölkə daxilində,həm də ölkə hüdudlarından kənarda idxal-ixrac əməliyyatları zamanı hesablaşmaların vaxt itkisi olmadan və etibarlı şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır.Günümüzdə fəaliyyətdə olan kommersiya bankları ikili xarakter daşımaqları ilə fərqlənirlər,belə ki,onlar həm kommersiya təşkilatları kimi fəaliyyət göstərirlər,həm də ictimai təsisat kimi çıxış edirlər.Banklar ictimai təsisat qismində maliyyə sisteminin ayrılmaz bir həlqəsidirlər,kommersiya təşkilatı kimi isə onların əsas məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. İstənilən halda borc bazarında pul kütləsi iqtisadi vəziyyətə təsir edən başlıca amillərdən biridir.Məhz bu səbəbdən onun düzgün şəkildə idarə olunmasında bank sisteminin rolu olduqca böyükdür.Banklarsız onların idarə olunması qeyri-mümkündür.

Bankların qarşıya qoyduqları strateji məqsədlərə nail olması üçün bank sektoruna aid qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına,bankların göstərdikləri xidmətlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə,borc bazarında bank şəffaflığının səviyyəsinin artırılmasına və mövcud olan bazar intizamının möhkəmləndirilməsinə və həçinin bank sektoruna nəzarətin səmərəli formada təşkil olunmasına ehtiyac vardır.Bu məsələlər hədəf kimi qarşıya qoyulmalı və həmin hədəfə çatmaq üçün lazımi addımlar atılmalıdır.Əgər bank sektorunda şəffaflığın tam təmin olunmasına nail olmaq mümkün olarsa borc bazarının daha da sürətlə inkişaf etməsinin və arzuolunan səviyyəyə çatmasının şahidi olarıq.İslahatların ümumi nəticəsi kimi həm borc bazarında mövcud maliyyə sabitliyi parametrlərinə,həm risk menecmentinə,həm də xidmətlərin əhatə etdiyi sferaya görə beynəlxalq standartlara tam uyğun bankların formalaşdırılması mümkün olar. Qarşıya

qoyulan vəzifələri uğurla realizasiya etməklə borc bazarında bankların vasitəçilik rolunu daha da artırmaq və möhkəmləndirmək mümkündür. Bankların maliyyə vasitəçiliyi birbaşa olaraq investisiyaların həyata keçirilməsində də özünü biruzə verir. İnvestisiya gəlir əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və ya digər bir fəaliyyət növünə qoyulan maliyyə vəsaitindən, həmçinin maddi və intellektual nemətlərdən ibarətdir. İnvestisiya fəaliyyəti dedikdə isə investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar olan bütün hərəkətlərin məcmusu başa düşülür. İnvestisiya edilən maliyyə vəsaitləri müvəqqəti sərbəst qalan vəsaitlərdən ibarət olduğundan, bu sərbəst vəsaitləri ehtiyacı olanlara istiqamətləndirmək üçün vasitəçilərə ehtiyac duyulur. Bu zaman vasitəçi qismində kommersiya bankları, investisiya kompaniyaları, bank olmayan kredit təşkilatları, sığorta şirkətləri çıxış edirlər. Kommersiya bankları bu prosesdə qabaqcıl rola malikdirlər. Kommersiya banklarının özləri də investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Bankların investisiya fəaliyyəti dedikdə, bankların öz sərbəst vəsaitlərini qiymətli kağızlara, müəssisə və təşkilatların nizamnamə fondlarına, daşınmaz əmlaka və digər obyektlərə yönəltməsi başa düşülür. Bankların borc bazarında yerinə yetirdikləri investisiya fəaliyyətinin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bank gəlirlərini daha da artırmaq;
- Maliyyə dayanıqlığını artırmaqla gözlənilən riskləri minimuma endirmək;
- Müştəri bazasını genişləndirmək, müştərilərə təklif olunan xidmət çeşidlərini artırmaq.

Bankların həyata keçirdikləri investisiya əməliyyatları onların digər fəaliyyət istiqamətlərindən, ələxsus müştərilərin kreditləşməsi əməliyyatlarından əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, bank kreditləşməsi zamanı təşəbbüskar qismində borc alan çıxış etdiyi halda investisiyalaşma prosesində isə təşəbbüskar tərəf qismində bankın özü çıxış edir. Banklar bu zaman bazarda aktivlər satın almağa cəhd edirlər. Digər fərq isə ondan ibarətdir ki, banklar investisiyalaşma prosesində çoxsaylı iştirakçılardan biri kimi çıxış etdiyi halda, kredit sövdələşmələrinin əksəriyyətində banklar vahid kreditor kimi çıxış edirlər. Bank kreditləşməsi zamanı borc alan tərəflə bankın arasında əlaqə yaradılması nəzərdə tutulur, investisiyalaşma prosesi isə sahibi göstərilməyən fəaliyyətdir. Bankların həyata keçirdikləri investisiyalaşmanın obyektini kimi müəssisə və təşkilatların, habelə

fiziki şəxslərin tikinti, istehsal və sosial-məişət təyinatlı obyektlərinin yenidən qurulması və yeni texnika ilə təhciz edilməsi, əsas vəsaitlərin alınması və habelə digər mülkiyyət obyektlərinin yaradılması üzrə məsrəflər və.s çıxış edir.

Bundan əlavə borc bazarında həyata keçirdikləri əməliyyatlar nöqtəyi nəzərindən bankları ixtisaslaşdırılmış banklara və universal banklara ayırmaq olar. Bütün növ bank əməliyyatlarını, həmçinin bank xidmətlərini həyata keçirən məhz universal banklardır. Bu bankları (universal) fəaliyyəti məhdudiyyətsizliyi ilə fərqlənir. Məhz universal bankların fəaliyyət məhdudiyyətsizliyi özünü aşağıdakı kimi göstərir:

- Müxtəlif növ istehsalat sahələrində fəaliyyət;
- Xidmət göstərilən müştərilərin tərkib elementinin fərqliliyi ;
- Xidmət göstərilən müştərilərin kəmiyyət fərqliliyi;
- Fəaliyyət sahəsinin regionlar üzrə fərqliliyi.

İxtisaslaşdırılmış banklarla universal bankların başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti onların kreditləşdirmə imkanlarında özünü biruzə verir. Belə ki, ixtisaslaşdırılmış banklar adından da göründüyü kimi öz ixtisaslaşma sahəsinə uyğun olan konkret bir fəaliyyət sahəsinin kreditləşdirilməsini həyata keçirirlər. Universal banklar isə hərtərəfli fəaliyyətləri ilə fərqlənirlər və müxtəlif fəaliyyət sahələrinə kreditlər ayırırlar. Digər bir fərq isə ondan ibarətdir ki, ixtisaslaşdırılmış banklar ancaq fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət göstərdikləri halda, universal banklar həm fiziki, həm də hüquqi şəxsləri kreditləşdirirlər. Universal banklar həm də qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparırlar. Bu isə o deməkdir ki, universal bankların açıq bazar əməliyyatları həyata keçirilən zaman iştirakçı kimi qiymətli kağızlar bazarında çıxış etməyə hüququ vardır. Onlar həm də öz kapitallarını müxtəlif müəssisələrə investisiya edə bilirlər. Universal banklar filiallar şəbəkəsi vasitəsilə müxtəlif regionlarda fəaliyyətlərini reallaşdırı bilirlər. Bu da öz növbəsində bankın fəaliyyət regionunu genişləndirməyə imkan yaradır. Bu zaman xarici ölkələrdə də filialların fəaliyyət göstərməsi universal bankların əhatə dairəsini daha da genişləndirmiş olur. Universal banklarla ixtisaslaşdırılmış banklar arasında bu qədər fərqi olmasına

baxmayaraq,bəzən bu bankları bir-birindən fərqləndirməkdə çətinliklər yaranır.Buna səbəb isə ixtisaslaşdırılmış bankların da əksər zamanlarda xarici ölkələrdə filiallara malik olması və xidmət növlərinin yüzü keçməsidir.Bu hal onu universal banklardan ayırmaqda çətinliklər yaradır.

Ümumilikdə borc bazarında fəaliyyət göstərən banklar fəaliyyət çərçivəsinə görə iri,orta və kiçik banklara ayrılırlar.Bununla yanaşı inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində kredit təşkilatları sırasında kiçik kredit təşkilatları da fəaliyyət göstərilir.Kredit korporasiyalarını, qarşılıqlı kredit cəmiyyətlərini, tikinti-əmanət kassalarını və s. misal göstərmək olar. Bu təşkilatların əsas üstünlükləri ondan ibarətdir ki, kiçik və orta təsərrüfatçılığa təkan verirlər, xırda yığımları bir yerə cəmləyirlər.Borc bazarının formalaşması və inkişafında bankların rolunu qeyd edərkən veksel kreditlərini də vurğulamaq vacibdir.Veksel krediti – banklar tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərə,yəni veksel sahiblərinə verilən kredit növüdür.Veksel qanunla təsbit olunmuş qaydaya uyğun olaraq tərtib edilmiş elə bir borc öhdəliyidir ki,üzərində əks etdirilmiş müddətdə və yerdə yerinə yetirilməlidir.Daha geniş mənada izah etsək,veksel onun sahibinə müəyyən vaxt intervalı daxilində üzərində göstərilən məbləği ödəməyi öhdəliyinə götürmüş şəxsdən tələb etmək hüququnu əks etdirən borc öhdəliyidir.Veksel krediti əsasən sahibkarlar arasında cərəyan edir və kommersiya kreditinin inkişafı nəticəsində yaranır.Veksellər də öz növbəsində 2 yerə bölünür:

- 1) Sadə veksellər.Sadə veksellər-kreditorun adına verilmiş,üzərində ödəniş vaxtı göstərilmiş veksel öhdəliyidir.
- 2) Köçürmə veksellər.Elə hallar olur ki,veksel alan şəxsə onu digər bir şəxsə ötürmək üçün (üçüncü şəxsə) yazılı əmr tələb olunur. olur.Bu hal köçürmə vekseldə öz əksini tapmış olur.Köçürmə vekseli verən tərəf trassant,bu veksel üzrə ödəniş tapşırığını həyata keçirməli olan tərəf trassat,pulu götürmək hüququna sahib olan tərəf isə remitent adlanır.

Vekselin bir çox növləri mövcuddur,lakin əsasən aşağıdakılar fərqləndirilir:

- Kommersiya vekseli: Bu veksellər əmtəə vekselləri də adlandırılır.Əmtəə vekselləri kommersiya əqdlərində tətbiq olunurlar.Əmtəə (kommersiya) vekseli vasitəsilə satıcı

alıcıya müddətli satılmış əmtəə dəyərinin ödənilməsi qaydasına uyğun olaraq (vekseli qəbul etməklə) kommersiya kreditinin verilişini həyata keçirir. Bu özünü borc öhdəliyi kimi göstərməklə yanaşı, həm də ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir.

- Maliyyə vekseli: Bu növ veksellərin mahiyyətində əmtəə alqı-satqısının baş vermədiyi maliyyə əməliyyatları dayanır. Maliyyə vekselləri kreditin götürülməsi ilə bağlı maliyyə sövdələşməsini rəsmiləşdirir. Bu zaman borcverənlə borcalan arasında kredit müqaviləsi bağlanmır. Sadəcə olaraq borcalan tərəf investisiya edən tərəfə vekseli satmaq yolu ilə maliyyə vəsaitləri cəlb etmiş olur. Maliyyə veksellərinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onun vasitəsilə müəssisələr bir-birini kreditləşdirə bilirlər.
- Saxta veksəl: Sadə veksellər dələduzluq vasitəsi kimi istifadə olunurlar. Bu tip veksellərin əsasında heç bir kommersiya və maliyyə əməliyyatları çıxış etmirlər. Saxta veksellər veksəl tədavülündə tərəf kimi çıxış edən şəxs tərəfindən hazırlanır (uydurulur). Saxta veksellərin emissiya edilməsində əsas məqsəd vekselin girovu vasitəsilə bankdan kredit cəlb etmək və yaxud bu veksellər vasitəsilə öhdəliklər üzrə hesablaşmalar aparmaqdır.
- Dostluq vekselləri: Dostluq vekselləri adından da məlum olduğu kimi bir-birinə tam olaraq güvənən tərəflər arasında yazılır. Bu veksellər heç bir real əməliyyatı özündə əks etdirmir. Belə ki, dostluq veksellərinin buraxılma məqsədi maliyyə çətinliyi ilə qarşılaşan tərəflərdən birinə yardım göstərməkdir. Dostluq vekselinə sahib olan (alan) müəssisə bu veksəl vasitəsilə malgöndərən tərəflə hesablaşmaqla yanaşı, bu vekseli nağd pul vəsaiti almaq məqsədi ilə banka girov kimi də təqdim edə bilər. Dostluq vekselləri yüksək risk dərəcəsi ilə fərqlənilirlər.
- Xəzinə vekselləri: Xəzinə vekselləri dövlətin borc öhdəliyini özündə ehtiva edirlər. Bu növ veksellər risk dərəcəsinin minimum olması ilə də fərqlənilirlər. Bu veksellərin tədavül xassəsi yüksək olmaqla yanaşı həm də yüksək likvidliyə malikdirlər. Xəzinə veksellərinin hərəkəti (dövriyyəyə buraxılması və dövriyyədən çıxarılması) pul kütləsinin tənzimlənməsinə effektiv kömək edir.

Mövcud olan bütün növ vekselləri sadə və köçürmə veksellərə ayırmaq olar.

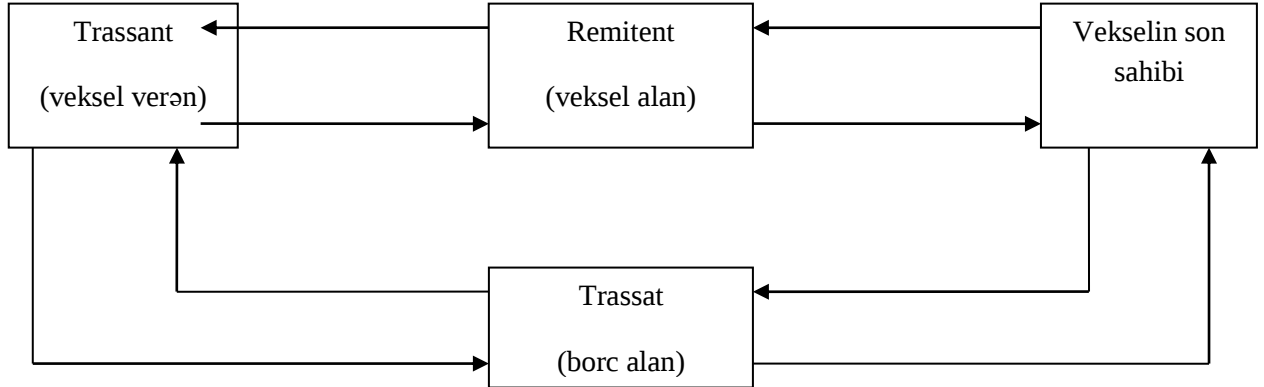
Sadə vekselin hərəkətinə aşağıdakı sxemdə nəzər salmaq mümkündür:

Şəkil 2:Sadə veksellərin hərəkəti

Bu sxemdə isə köçürmə veksellərin hərəkəti öz əksini tapmışdır:

Şəkil 3:Köçürmə veksellərin hərəkəti

Sertifikatlar haqqında danışarkən,ilk növbədə bankların əmanət və depozit sertifikatları yada düşür.Bank sertifikatları üzrə vəsaitlərin qaytarılmasına səhmdar cəmiyyətlərinin səhm və istiqrazları ilə müqayisədə daha çox zəmanət verilir.Həm də onların buraxılışını yalnız banklar həyata keçirə bilirlər.

Depozit sertifikatları bankın yazılı şəhadətnaməsidir.Bu şəhadətnamə özündə bankın hüquqi şəxslərin həmin bankda yerləşdirdiyi depozitləri ödəməsi öhdəliyini

əks etdirir. Əmanət sertifikatı isə bankın fiziki şəxslərin həmin bankda yerləşdirdiyi əmanətv qoyuluşlarının ödənilməsi öhdəliyini özündə əks etdirən yazılı şəhadətnaməsidir.

Hər iki sertifikat üzrə hüquqların bir şəxsdən digərinə keçməsi mümkündür. Hər iki sertifikat üzrə buraxılış və tədavül şərtləri eynidir. Burada fərq yalnız ondan ibarətdir ki, depozit sertifikatları hüquqi şəxslər üçün tətbiq olunduğu halda əmanət sertifikatları fiziki şəxslər üçün tətbiq olunurlar.

Konosament – bu dəniz yükü daşıyıcısı tərəfindən və ya onun müvəkkil şəxsi tərəfindən, yük sahibinin və ya onun nümayəndəsinin üzərinə yazılan qiymətli kağızdır. O, dəniz yük daşıyıcısının öz üzərinə götürdüyü elə bir öhdəlikdir ki, bu zaman daşınma müqaviləsində nəzərdə tutulan şərtlər üzrə yükün ünvanına çatdırılması qeyri-şərtsiz həyata keçirilməlidir. Konosament dəniz əmtəə sərəncamlı sənəddir və o özündə aşağıdakı faktları təsdiq edir:

- a) yükdaşıma üzrə müqavilənin bağlanması;
- b) yükün daşınmaya qəbul olunmasını;
- c) konosament sahibinin yükə sərəncam vermək hüququnu və yükün mülkiyyət hüququnu.

Adi konosament zamanı yükün üzərində onun kimə məxsus olduğu bildirilir və həmin şəxsin adı qeyd edilir. Adi konosament zamanı yükün üçüncü şəxsə göndərilməsi mümkün deyil. Orderli konosament zamanı isə yükü göndərən və ya qəbul edən əmri ilə (indossament vasitəsilə) yük üçüncü şəxsə ötürülür. Təqdimatlı konosament isə təqdim etmək yolu ilə üçüncü şəxsə ötürülür.

Çek – dövrümüzdə ən geniş formada yayılmış maliyyə alətlərindən biridir. Çek bankda və ya digər kredit təşkilatlarında hesaba sahib olan şəxsin həmin banka və yaxud kredit təşkilatına həmin hesabdan müəyyən vəsaitin başqa bir hesaba köçürülməsi və ya nağd formada təqdim edilməsi tapşırığını özündə əks etdirən qiymətli kağızdır. Çek çek müqaviləsinin ciddi sənədləşdirilmiş formasıdır. Qiymətli kağızın bu növü özündə aşağıdakı məlumatları əks etdirir:

- Sənədin üzərində “çek” sözü öz əksini tapmalıdır;
- Ödənişi həyata keçirən subyektin adı və müvafiq hesabın nömrəsi;
- Ödənilməsi barəsində tapşırıq verilən pul vəsaitinin məbləği;
- Çeki üzərində göstərilən məbləğin ödənilməsini təsdiq edən çek sahibinin imzası;
- Ödənişin hansı valyutada aparılması və.s.

Təqdimatlı çeklər və order çekləri indossament vasitəsilə digər bir şəxsə ötürülə bilər. Bu formada həyata keçirilən ötürmə istənilən şəxsə ünvanlana bilər (çek yazan da daxil olmaqla). Adlı çeklərin isə indossamentlə ötürülməsi mümkün deyil. Adlı çeklər tsessiya qaydasında ötürürlər.

Kredit çeki ödəyici tərəfin çekyazan tərəfə verdiyi kreditin məbləğinə əsasən yazılır. Qiymətli kağızların bir növü də xəzinədarlıq çekidir. Bu qiymətli kağızlar bank tərəfindən yazılaraq xəzinədarın imzası ilə təsdiqlənir. Sertifikat çeklər isə öz növbəsində onun bank tərəfindən ödənilməsinə zəmanət verildiyini təsdiq edir və bu barədə onun üzərində xüsusi qeyd edilir. Çekin digər bir növü isə yol çekləridir. Bu çeklər ölkəyə gələn turistlərin valyuta ilə təmin olunmasını nəzərdə tutur. Avropa ölkələrində yol çeklərinə avroçeklər deyilir.

Nağd vəsaitlər kassa çekləri əsasında ödənilir. Bu zaman Çeki yazan və çeki təqdim edən çekin üz hissəsində “hesablaşma üçün” qeydini edərək onun nağd pul vəsaiti ilə ödənilməsini qadağan edə bilər. Hesablaşma çeki nağdsız hesablar vasitəsi ilə müvafiq qeydlərin aparılması üçün təqdim edilir və çekin üzərindən “hesablaşma üçün” qeydinin pozulması halında çek etibarsız sayılır.

Dövlət qiymətli kağızları dedikdə, beynəlxalq təcrübədə mərkəzi hökumət tərəfindən buraxılan və ya zəmanət verilən qiymətli kağızlar başa düşülür. İnvestisiya nöqtəyi – nəzərindən yanaşıldıqda isə dövlət qiymətli kağızları maliyyə layihələrinə sənədləşdirilmiş investisiyalar kimi çıxış edirlər. Dövlət qiymətli kağızlarına etibar olduqca yüksəkdir, çünki emitentlərdən fərqli olaraq dövlətin müflüsləşməsi demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Dünyada istiqraz; veksəl; not; sertifikat və.s kimi müxtəlif növ dövlət qiymətli kağızları vasitəsilə fond bazarında əməliyyatlar həyata keçirilir. Bu qiymətli kağızların hamısı

bütövlükdə borc öhdəliyidir. Dövlət qiymətli kağızları adından da məlum olduğu kimi dövlət tərəfindən buraxılaraq dövlətin daxili borclanmasını təzahür edir. Dövlət qiymətli kağızları digər qiymətli kağızlara nisbətən əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızlarının investisiyalar üçün yüksək etibarlıq səviyyəsi və gəlirlərin itirilməsi riskinin minimum olması diqqəti cəlb edir. Dövlət qiymətli kağızlarının bu xüsusiyyətlərə malik olması digər qiymətli kağızlarla və ya kapital qoyuluşları istiqamətləri ilə müqayisədə dövlət, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara güzəştli vergiqoymanın tətbiqini daha da genişləndirir. Əksər hallarda dövlət qiymətli kağızları vasitəsilə aparılan əməliyyatlar və həmin əməliyyatlardan əldə edilən gəlirlər vergidən azad edilir.

1.3 Borc bazarının əsas göstəriciləri

İqtisadi anlayış olan kreditin əsasında geri qaytarılma prinsipi dayanır. Geri qaytarılma prinsipi kreditin ümumi xüsusiyyətidir və bu səbəbdən də kredit münasibətlərində müəyyənədicisi cəhətdir. Kredit münasibətlərində olan tərəflər bu zamanı müəyyən prinsiplərə riayət etməyə borcludurlar. Bu prinsiplər: qaytarılma, müddətlilik, ödəncilik və təminat prinsipləridir. Kreditin əsas mahiyyətini onun geri qaytarılması prinsipi təşkil edir. Əgər verilən vəsait geri qaytarılmalı olmasa, əlbəttə ki, o artıq kredit hesab edilə bilməz. Burdan da aydın olduğu kimi kredit digər iqtisadi kateqoriyalardan birbaşa olaraq bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Kreditin bu xüsusiyyəti mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha da kəskin xarakter daşıyır. Götürülən kreditin qaytarılmalı olması həm borc alan tərəfdə, həm də borc verən tərəfdə ciddi maddi məsuliyyət yaradır. Qaytarılmalı olan kreditin müddəti müəyyən xarakter daşdığından, kreditləşmə zamanı bu məhfum daha dəqiq aydınlaşdırılır, yəni bu zaman kreditin müddətlilik prinsipi meydana çıxır. Bu isə öz növbəsində kreditin müəyyən edilmiş müddətdə geri qaytarılmalı olduğunu özündə əks etdirir. Müddətlilik – bu özündə borcalan tərəfin müəyyən edilmiş müddətdə borcu geri qaytarmasını ehtiva edir. Borcun vaxtında geri qaytarılması həmin vəsaitdən səmərəli istifadə edildiyinin göstəricisi hesab oluna bilər. Məlumdur ki, bankların əsas hədəfi daha çox gəlir əldə etməkdir və onların fəaliyyəti kommersiya prinsipinə əsaslanır. Bunu nəzərə alsaq müddətlilik prinsipinin əhəmiyyəti özünü daha qabarıq şəkildə göstərmiş olar. Kreditləşmə prosesi kredit müqavilələrinə əsaslanır və tərəflər arasında bağlanan müqavilədə borcun qaytarılma müddəti də öz əksini tapmış olur. Kreditləşmə zamanı borc öhdəliyini vaxtında icra etməyən tərəfə müəyyən sanksiya tətbiq edilir, belə ki, faiz dərəcəsi artırılır və müştəri intizamsız müştəri kimi qeydə alınır. Bu isə öz növbəsində borc alan tərəfin gələcəkdə kredit üçün müraciət etməsi halında nəzərə alınır. Müddətlərinə görə kreditlər qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə bölünürlər:

Qısamüddətli kreditlər – bu kreditlər 1 ilədək müddətinə verilir və əsasən kommersiya sferasında istifadə olunur. Qısamüddətli kreditləri əldə etməklə fiziki şəxslər maliyyə problemlərini həll edə və öz tələbatlarını ödəyə bilərlər. Qısamüddətli kreditlərin əldə edilməsi təbii olaraq uzunmüddətli kreditlərin əldə edilməsindən daha

sadə və rahatdır. Bu növ kreditləşmə zamanı sənədləşmə posesi nisbətən sadə olması ilə fərqlənir. Lakin qısamüddətli kreditlərin faiz dərəcəsi kifayət qədər yüksək olur. Bunu qısamüddətli kreditlərin mənfi cəhəti hesab etmək olar. Banklar qısamüddətli kreditləri tətbiq etməklə böyük fayda əldə etməklə yanaşı, həm də kreditin qaytarılmaması riskini minimuma endirmiş olurlar. Hal-hazırda bankların təklif etdikləri overdraft xidmətləri də olduqca geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu xidmətdən hüquqi şəxslərlə yanaşı fiziki şəxslər də geniş istifadə edirlər. Xidmətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cari hesabdakı qalıq məbləğdən daha artıq məbləği istifadə etməyə imkan yaradır. Yəni, qısamüddətli kredit (overdraft) hesabın balansında mövcud olan məbləğdən daha artığını istifadə etmək imkanı yaradır. Bu xidmətin köməkliyi ilə bankın pullarından şəxsi hesab vasitəsilə istifadə etmək və xərclənən məbləği mümkün olduğu bir zamanda geri qaytarmaq imkanı yaranır. Hesab limitini üstələyən bir məbləğin istifadəsi üçün mütləq şəkildə xidmət göstərən bankla razılığa gəlmək lazımdır. Yalnız bundan sonra əlavə məbləğ istifadə edilə bilər. Overdraft xidmətindən istifadə edən hüquqi şəxslər bu xidmət vasitəsilə öz tərəfdaş və müştərilərinə sürətli və etibarlı ödəniş etmək imkanına sahib olurlar. Overdraft xidmətindən istifadə edən fiziki şəxslər isə bu xidmətdən daha çox gündəlik ödənişlər etmək üçün istifadə edirlər.

Ortamüddətli kreditlər – bu kreditlər 1 ildən 5 ilədək müddəti əhatə edən kreditlər hesab edilir və adətən, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorları orta müddətli kreditlərdən istifadə edirlər. Ortamüddətli kreditlər daha çox investisiya etmək üçün istifadə olunur. Fərz edək ki, hər hansı bir fabrikin və ya müəssisənin öz istehsalını genişləndirmək üçün vəsaitə ehtiyac duyur. Bu zaman o, ortamüddətli kreditləşmə vasitəsilə vəsaiti əldə edir və onu gələcəkdə əldə edəcəyi mənfəətlə ödəyir. Ortamüddətli kreditlər həm də ölkədə biznes və istehsal sahələrinin fəaliyyətini genişləndirmək baxımından da əhəmiyyətli rola malikdir. Ortamüddətli kreditlərin verilməsində əsas vasitəçi kimi investisiya bankları çıxış edirlər.

Uzunmüddətli kreditlər – bu kreditlərə isə 5 ildən yuxarı müddətə verilən kreditlər aid edilir. Fiziki şəxslər bu kreditləri, adətən, tikinti sahəsinə və yaxud daşınmaz əmlakın alınmasına istifadə edirlər. Uzunmüddətli kreditlərin verilmə müddəti bəzən 25 ilə qədər

olan müddəti də əhatə edə bilər.Ortamüddətli kreditlərdə olduğu kimi uzunmüddətli kreditlərdən də müəssisələr və təşkilatlar istehsalın modernizə edilməsində və texniki genişləndirmədə tez-tez istifadə edirlər.Uzunmüddətli kreditlər investisiya etmək üçün kifayət qədər səmərəli hesab edilə bilər.Buna əsas səbəb kimi isə uzunmüddətli kreditlərin faiz dərəcələrinin nisbətən aşağı olmasını və eyni zamanda qaytarılma müddətinin uzun dövrü əhatə etməsini göstərmək olar.Bu növ kreditlərə müraciət edən hüquqi şəxslər krediti əldə etmək üçün bir sıra tələbləri ödəməlidir.Belə ki,uzunmüddətli kreditlər bank təşkilatları üçün yüksək risk hesab edilir və buna görə də əhatəli təhlilə ehtiyac duyulur.Banklar bu zaman kredit üçün müraciət edən hüquqi şəxslərin maliyyə göstəricilərinin sabitliyinə,hüquqi şəxsin fəaliyyət müddətinə və kreditin istifadə olunacağı sahə üzrə biznes plana xüsusi diqqət yetirirlər.Uzunmüddətli kreditlər banklar üçün yüksək risk daşdığından,bu zaman hüquqi şəxs tərəfindən girovun qoyulması və yaxud zəminin şəxsin varlığı mütləq şərt kimi rəli sürülür.Uzunmüddətli kreditlər üçün edilən müraciətə baxılma müddəti risk amilinin yüksək olması səbəbi ilə qısa və ortamüddətli kreditlər üçün müraciətlərə baxılma müddətindən daha uzun zaman tələb edir.Uzunmüddətli kreditləşmə zamanı faiz dərəcələrinin nisbətən az olması isə onunla izah oluna bilər ki,bu zaman banklar yekun olaraq qısa və ortamüddətli kreditləşmədən əldə etdikləri gəlirdən dəfələrlə çox gəlir əldə edirlər.Bu da bankları yüksək riskə baxmayaraq bu kreditləşməyə stimullaşdırır.

Borc bazarının əsas göstəricilərindən biri də qiymətli kağızlar və onun növləri üzrə bölgüsüdür.İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki,borc bazarının əsas tərkib elementlərindən olan qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etmiş dünya ölkələrində bazar iqtisadiyyatının aparıcı sektorlarından biri kimi özünü biruzə verir.Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən müxtəlif sferalar arasında əlaqələndirici rol oynayaraq maliyyə vəsaitlərinin bərabər şəkildə bölgüsünə imkan yaradır ki,bu da öz növbəsində bütün bu sferaların bərabər səviyyədə inkişaf etməsini təmin edir.Digər bir tərəfdən baxdıqda,fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatlar öz gələcək inkişaflarını təmin etmək üçün investisiyalara ehtiyac duyurlar.Bu ehtiyacı qarşılamaq üçün dünya təcrübəsində ən səmərəli vasitə həmin müəssisə və təşkilatlar tərəfindən istiqraz və ya səhmlərin buraxılışının həyata keçirilməsi və əldə edilən gəlirlərlə investisiya etmək

hesab olunur. Qiymətli kağızların buraxılışı ilə əldə olunmuş vəsaitlər hesabına yeni texnologiyaları tətbiq etmək və istehsalı genişləndirmək mümkündür. Qiymətli kağızlar mahiyyət etibarı ilə də fərqlənilir:

1) **Səhmlər:** Səhmlərin meydana gəlməsi qədim dövrlərə gedib çıxır. Tacirlərin, gəmi sahiblərinin kəşflər dövründə öz kapitallarını birləşdirmək məqsədilə xüsusi cəmiyyətlərdə birləşməsi ilk səhmdar cəmiyyətlərini meydana gətirmişdir. Səhmdar cəmiyyətlərində paya sahibliyi xüsusi sənəd təsdiq edir. Həmin bu sənəddə sənəd (səhm) sahibinin ümumi kapitalda xüsusi payı göstərilir. Bu sənəd (səhm) həm də sahibinə əldə olunan ümumi gəlirin müəyyən olunmuş hissəsini əldə etmək hüququ verir. Həm dövlər, həm hər hansı bir şirkət və ya təşkilat, həm də fiziki şəxs səhm sahibi ola bilər.

Məsələn:

"A" şirkətinin ümumi dəyəri=10000 dollardır. Fərz edək ki, şirkət bazara 1000 səhm buraxır. Bu halda, səhmlər bazara düşən kimi hər birinin dəyəri 10 dollara bərabər olur

$$10000:1000=10$$

Şirkət bazara 10,000 səhm buraxsa idi, hər bir səhmin dəyəri 1 dollar olardı (10000 dollar : 10000 səhm = 1 dollar).

Səhmdar cəmiyyətlər elə bir müəssisələrdir ki, onlar təsərrüfat fəaliyyətlərini reallaşdırmaq üçün səhm buraxmaq yolu ilə öz nizamnamə fondlarını formalaşdırırlar. Səhmdar cəmiyyətləri könüllülük prinsipinə əsaslanır və fiziki və yaxud hüquqi şəxslər arasında bağlanan sazişə əsasən yaradılır. Səhm – bu elə bir qiymətli kağızdır ki, öz sahibinə səhmdar cəmiyyətin mənfəətindən dividend şəklində pay almağa imkan verir. Başqa sözlə desək, səhm qiymətli kağızına sahib olan şəxs səhmdar cəmiyyətin səhmdarına çevrilir. O, səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak hüququ qazanır. Bununla yanaşı, əgər gələcəkdə səhmdar cəmiyyətin ləğv edilməsi məsələsi gündəliyə gələrsə bu halda səhm sahibi səhmdar cəmiyyətin əmlakının müəyyən bir hissəsini əldə etmək hüququ qazanır (bu bölgü səhmdarın sahib olduğu səhm sayına əsaslanır). Səhmlərdən əldə olunan gəlir **divident** adlanır. Dividentin səhmdarlar arasında bölgüsü onların sahib olduqları səhmlərin sayına əsaslanır. Divident xalis gəlirin bir

hissəsi kimi çıxış edir.Səhmlərin dividend ödənişi nağd pulla,müəssəsinin istehsal etdiyi məhsullarla,həmçinin əlavə səhmlər şəkilində də həyata keçirilə bilər.

2) **İstiqrazlar:** Öz sahibinə istiqraz buraxan emitentdən istiqrazda göstərilən müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və ya onu əvəzləyən başqa ekvivalenti almaq hüququ verən qiymətli kağızdır.İstiqraz sahibi həm də istiqrazda göstərilən nominal dəyərdən faiz əldə etmək hüququna sahibdir.Kredit alətlərindən biri kimi istiqrazın əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür.Belə ki,istiqraz vəsait cəlb olunmasında hökumətin, müxtəlif dövlət qurumlarının və bələdiyyələrin əsas alətidir.Onu mütləq qeyd etmək lazımdır ki,istiqrazın onun sahibinə gəlir gətirməsi qabiliyyəti qətiyyənlə emitentin gəlirlərindən asılı deyildir.İstiqrazlar bu xüsusiyyətinə görə etibarlı qiymətli kağız hesab olunurlar.İstiqrazlar nominal və bazar qiymətinə malik olurlar.Nominal qiymət borca verilən məbləği əks etdirməklə istiqrazın üz tərəfində qeyd olunur.Nominal qiymət istiqraz gəlirliliyinin hesablanmasında əsas kəmiyyət hesab olunur.İstiqrazlar üzrə faizlər nominal dəyərə əsaslanaraq müəyyənləşdirilir.İstiqrazlar hər zaman yüksək nominal dəyərlərlə buraxılır.Çünki, istiqrazların əsas hədəf qrupunu imkanlı investorlar təşkil edirlər.İnkişaf etmiş ölkələrdə istiqrazlar əsasən 10-15 il müddətinə buraxılır.İstiqrazların növlərinə nəzər salaq:

– Geri çağırılan istiqrazlar: bu istiqrazlar istiqrazı buraxan emitentə imkan verir ki,həmin istiqrazları bağlanma müddətindən əvvəl istiqrazın sahibindən nominal dəyərindən nisbətən yüksək qiymətə geri alsın;

– Uzaqı bilən istiqrazlar: bu istiqrazlar qısa bir dövr üçün buraxılır.Bu tip istiqrazlar öz sahiblərinə istiqrazları geri qaytarılan zaman həmin istiqrazları daha uzun müddəti əhatə edən öhdəliklərlə əvəzləmək imkanı verir.Bu tip istiqrazlar istiqraz buraxan emitentlər üçün çox əlverişli hesab olunur;

– Kumulyativ istiqrazlar: bu istiqrazlar üzrə ödəniləcək gəlir istiqrazın bağlanması ilə bir vaxtda ödənilir;

– Bağlanıla bilən istiqrazlar: bu növ istiqrazların buraxılışı uzun dövr üçün nəzərdə tutulur.Buna baxmayaraq bu istiqrazlar müddət bitməzdən əvvəl də bağlanıla bilər.Bağlanıla bilən istiqrazlar investorlar üçün səmərəli hesab olunur;

– Konvertə olunan istiqrazlar: Konvertə olunan istiqrazlar öz sahibinə bu istiqrazları bağlanma müddəti bitənə qədər dəyişdirmək imkanı verir. Belə ki, bu istiqrazlar imtiyazlı səhmlərlə və yaxud adi səhmlərlə dəyişdirilə bilər.

Hər bir istiqrazın mövcud bazar qiyməti və bu bazar qiymətinə təsir edən amillər vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- istiqrazın hansı müddətdə ödəniləcəyindən;
- istiqrazdan əldə olunacaq gəlirin miqdarından;
- istiqrazın bazar qiyməti həm də riskin səviyyəsi, istiqraz buraxan emitentin maliyyə durumu və başqa amillərin təsir dərəcəsi ilə asılıdır.

“İstiqrazların kursu” göstəricisi mövcud istiqrazların bazar qiymətlərini müqayisəli şəkildə salmaq üçün istifadə olunur. Bu kurs özünü istiqrazın bazar qiymətinin nominal qiymətinə olan nisbətində əks etdirir:

$$K_i = (K_b / N) \times 100$$

Düsturda:

K_i – mövcud istiqrazın kurs göstəricisi

K_b – mövcud istiqrazın bazar dəyəri

N – mövcud istiqrazın nominal dəyəri

İstiqrazlar səhmdar cəmiyyətin borc öhdəliyi hesab olunur və səhmlərlə müqayisədə üstünlüyə malik olan qiymətli kağızlardır. İstiqrazlar səhmlərə nisbətdə daha etibarlı qiymətli kağızlar olduğundan etibarlılığı yüksək olan qiymətli kağızlara üstünlük verən investorlar məhz istiqrazları seçirlər.

3) **Bank sertifikatları:** Bank sertifikatları müddət baxımından qısamüddətli qiymətli kağızlar hesab olunurlar. Bu qiymətli kağızlar özlərində banka pul vəsaitinin depozit kimi qoyulduğunu əks etdirirlər. Əmanətçi bu sertifikata əsasən

müəyyənləşdirilmiş müddət başa çatdıqdan sonra bankdan əmanət kimi qoyduğu vəsaiti və həmçinin həmin vəsaitə hesablanmış faizini ala bilər. Bank sertifikatları inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə çox etibarlı qiymətli kağızlar hesab olunurlar. Onlar bu bərdə yalnız dövlət qiymətli kağızlarından geri qalırlar. Məhz bu xüsusiyyətinə görə investorlar bank sertifikatlarına böyük maraq göstərirlər. Bu sertifikatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- depozit və əmanət sertifikatları
- adlı və təqdimatlı sertifikatlar
- müddətli və tələb olunanadək sertifikatlar

Bundan əlavə **Törəmə qiymətli kağızları** da mövcuddur. Bu qiymətli kağızlar öz sahibinə ilkin fond qiymətli kağızlarının alqı-satqı hüququnu təsdiq edən qiymətli kağızlar kimi çıxış edirlər. Bədaavül edilməsində başlıca məqsəd fond qiymətli kağızlarının məzənnə fərqindən mənfəət götürməkdir. Törəmə qiymətli kağızlara misal olaraq opsiyonları, fyuçers müqavilələri, forvard və svop müqavilələri, habelə varrantlar və depozitari qəbzləri göstərmək olar.

4) **Option:** Latın sözü olub seçim mənasını verir. Option müqavilə forması olmaqla qiymətli kağızların alqı-satqı proseslərini yerinə yetirmək hüququnu tərənnüm edir. Lakin bu əməliyyatı yerinə yetirməmək də olar. Bu əməliyyat öhdəlik formasında olur. Option əməliyyatlarının 2 növü mövcuddur: “koll” (alqı) və “put” (satqı) option əməliyyatları. “Koll” option müqavilədə göstərilmiş müddət ərzində müəyyən miqdar qiymətli kağızları, bu müqaviləni başa çatdırmaq öhdəliyi olmadan, razılaşdırılmış qiymətə opsiyonu yazan şəxsdən almaq, “Put” option müqaviləsi isə opsiyonu yazan şəxsə satmaq hüququ verir. Beləliklə, option alıcısı qiymətli kağızları almaq və ya satmaq hüququndan istifadə edə də bilər, etməyə də bilər. Lakin option satıcısı müqavilənin şərtlərinə əsasən istənilən halda sövdələşməni yerinə yetirməlidir. 1.[16 ,S25-26].

5) **Svop:** Müəyyən edilmiş şərtlərlə gələcəkdə ödəmələrin mübadiləsi haqqında iki tərəf arasında bağlanılan razılaşmadır. Svop üzrə mübadilə obyektini kimi dəyişməz və dəyişən faiz dərəcəli borc öhdəlikləri (faiz svopları), valyuta vəsaitləri və valyuta faizləri (valyuta svopları), həcmi müəyyən əmtənin qiymətindən asılı olan dəyişməz və dəyişən ödəmələr (əmtəə svopu) çıxış edə bilər. 20-ci əsrin 80-ci illərində dinamik fəaliyyət göstərən beynəlxalq svop bazarı formalaşmışdır. Faiz svop əməliyyatları xüsusilə böyük vüsət almış, artıq 90-cı illərin əvvəllərində onun həcmi 3 trilyon dollardan çox olmuşdur ki, bu da valyuta svopları bazarının dövriyyəsiindən təxminən 3 dəfə artıqdır. Müasir dövrdə svop dilerlərinin beynəlxalq assosiasiyası da yaradılmışdır. 2.[17,S27].

II FƏSİL.BORC BAZARINDA ƏMƏLİYYATLARIN MƏZMUNU

2.1 Borc bazarında kommersiya banklarının əsas əməliyyatları

Kommersiya bankları bank sisteminin əsas həlqəsi olmaqla bilavasitə müəssisə və təşkilatlara, eləcə də əhaliyə xidmət göstərir. Kommersiya banklarının əsas məqsədi maksimum gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Kommersiya bankları bir tərəfdən sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb olunması ilə məşğul olduğu halda, digər tərəfdən də cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına müəssisələrin, təşkilatların və əhalinin müxtəlif maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsini həyata keçirir.

Kommersiya bankları həyata keçirdikləri əməliyyatlar zamanı müəyyən prinsiplərlə çıxış edirlər. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas prinsiplərini nəzərdən keçirək:

1. Real mövcud olan resurslar çərçivəsində iş prinsipi. Bu prinsip özündə onu ehtiva edir ki, əgər kommersiya bankı pul vəsaitini qısamüddətli (qısamüddətli əmanətlər və tələb olunandək) cəlb edərək onu uzunmüddətli borc verilişlərinə sərf edirsə, bankın öz borcları üzrə hesablaşmalarında ləngimələr yarana bilər. Belə hallar yaranarsa və riski artmış borc miqdarı yüksək olarsa bu zaman bankın öz nizamnamə kapitalını artırması tələb olunur. Əmanət yerləşdirən müştəri hər zaman bankın balansı haqqında məlumatlandırılmağı tələb kimi irəli sürə bilər. Bu prinsipin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, malik olduğu vəsait hüdudunda bankın aktiv əməliyyatlarının həcmi inzibati metodlar vasitəsilə məhdudlaşdırıla bilməz.

2. Öz fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam iqtisadi məsuliyyət və yüksək dərəcəli iqtisadi azadlıq. Bu prinsip cəlb edilmiş şəxsi vəsaitin azad bölüşdürülməsi, müştəri və əmanətçinin azad seçilməsi, vergilər ödənildikdən sonra yerdə qalan gəlirin bölüşdürülməsində müstəqilliyi nəzərdə tutur. Bu gün Azərbaycanda olan bütün kommersiya banklarına özünün fond və gəlirlərinin bölüşdürülməsinə kifayət qədər iqtisadi azadlıq verilib. Kommersiya bankının iqtisadi məsuliyyəti onun cari gəlirləri ilə məhdudlaşmır, onun kapitalına da aid olur. Öz öhdəliklərinə görə bank ona məxsus olan üzərinə cərimə qoyula bilən bütün əmlak və vəsaiti ilə cavab verir. Öz əməliyyatlarına görə bütün ziyanı bank öz üzərinə götürür.

3. Maliyyə ehtiyatları bazarının vəziyyətinə istiqamətlənmiş müstəqil kredit, faiz və depozit siyasətinin aparılması. Fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam məsuliyyət daşması üçün bank yalnız vəsaitinin bölüşdürülməsində deyil, borcun müddətinin və şərtlərinin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif bank əməliyyatlarının icra edilməsində və s. azad olmalıdır. Kommersiya bankları öz fəaliyyətlərində yuxarıdan gələn təlimatları əsas götürə bilməz və müəyyənləşdirilmiş faiz stavkalarından çıxış edə bilməzlər.

4. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin dördüncü prinsipi ondan ibarətdir ki, onların müştəriləri ilə qarşılıqlı münasibətləri bazar münasibətləri əsasında qurulmalıdır. Borc verərkən bank öz kredit vəsaitinin yerləşdirilməsinin faydalılığından çıxış edir. Ümumdövlət maraqlarına istiqamətlənmə kommersiya bankı üçün hökmən likvidlik böhranı və ya müflisləşmə ilə nəticələnər.

İnkişaf etmiş ölkələrin borc bazarında kommersiya banklarının əksəriyyəti kiçik həcmli sərmayə edərək iri şirkətlərə kimi bütün növ müştərilərin maliyyə tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə müxtəli əməliyyatların aparılmasını həyata keçirir. Kommersiya banklarının borc bazarında həyata keçirdikləri əsas əməliyyatlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Depozit hesablarının açılması
- 2) Vəsaitlərin nağdsız köçürülməsi
- 3) Əmanətlərin qəbulu
- 4) Müxtəlif ssudaların verilməsi
- 5) Qiymətli kağızların alınib-satılması
- 6) Etibarnamə üzrə əməliyyatlar
- 7) Qiymətli əşyaların seyflərdə saxlanması və.

Borc bazarında kommersiya banklarının əməliyyatları bankın funksiyalarının təcrübədə tətbiqindən ibarətdir. Qanunvericiliyə əsasən bank əməliyyatlarına aşağıdakılar aid edilir:

- 1) Xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına kreditlərin verilməsi;

- 2) Fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin tələb olunanadək və müddətli depozitlərə cəlb edilməsi;
- 3) Fiziki və hüquqi şəxslərə hesabların açılması və əməliyyatların aparılması;
- 4) Pul vəsaitlərinin, veksellərin, ödəniş və hesablama sənədlərinin inkassasiyası və müştərilərə kassa xidmətinin göstərilməsi;
- 5) Müştərilərin, o cümlədən müxbir bankların tapşırıqına əsasən hesabatların təqdim olunması;
- 6) Fiziki və hüquqi şəxslərdən nağd və ya nağdsız formada xarici valyutanın alınıb-satılması;
- 7) Mülkiyyətçi və ya vəsaitlərin sərəncamçısı ilə müqaviləyə əsasən pul vəsaitlərinin idarə edilməsi;
- 8) Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq qiymətli metallarla əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- 9) Bank zəmanətlərinin verilməsi;

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək vacibdir ki, Mərkəzi Bankın qanunlarına uyğun olaraq kommersiya bankları borc bazarında yuxarıda qeyd olunan əməliyyatlarla yanaşı aşağıdakı əməliyyatları da həyata keçirmək hüququna malikdirlər:

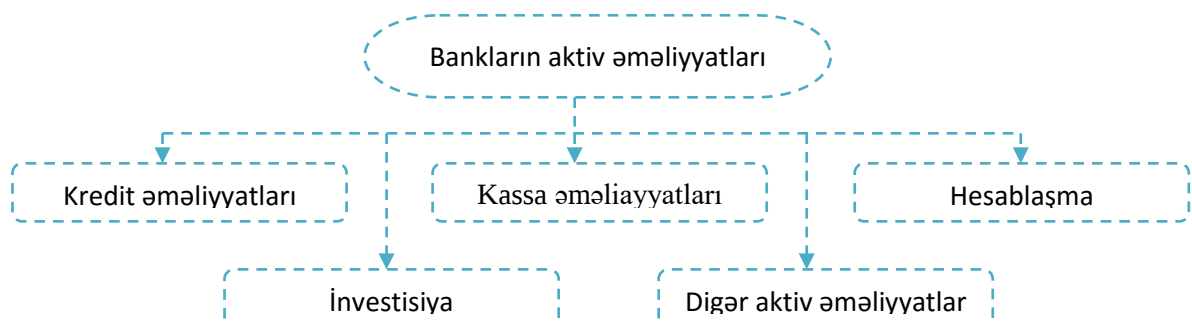
- 1) Lizinq əməliyyatları;
- 2) Məsləhət və informasiya xidmətlərinin göstərilməsi;
- 3) Fiziki və hüquqi şəxslərə sənəd və qiymətli vəsaitlərin saxlanılması üçün sənədlərin icarəyə verilməsi;
- 4) Üçüncü şəxslərdən öhdəliklərin pul formasında həyata keçirilməsini tələb etmək hüququnun əldə edilməsi;
- 5) Üçüncü şəxslərin əvəzinə öhdəliklərin pul formasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutan zəmanətin verilməsi;

Hər bir ölkədə kommersiya bankları qanunvericiliklə müəyyən olunmuş bank əməliyyatlarını icra edirlər. Ümumilikdə borc bazarında kommersiya bankları tərəfindən reallaşdırılan bank əməliyyatlarını 3 qrupda birləşdirmək olar:

- 1) Kommersiya bankları tərəfindən reallaşdırılan aktiv əməliyyatlar ;
- 2) Kommersiya bankları tərəfindən reallaşdırılan passiv əməliyyatlar ;
- 3) Kommersiya bankları tərəfindən reallaşdırılan vasitəçilik əməliyyatları.

Kommersiya banklarının **aktiv əməliyyatları**, bankların gəlir əldə etmək məqsədi ilə öz vəsaitlərini və cəlb edilmiş vəsaitləri kreditləşməyə yönəltməsinə nəzərdə tutur. Aktiv əməliyyatlar müştərilərə kredit verərək, həmin krediti müəyyən müddətdən sonra hesablanmış faizlə birlikdə geri almaq yolu ilə həyata keçirilir. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə kommersiya bankları vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirərək kreditor qismində çıxış edirlər. Kommersiya banklarının mənfəəti aktiv əməliyyatlar hesabına formalaşır. Bankların həyata keçirdikləri aktiv əməliyyatlara aşağıdakı sxemdə nəzər salaq:

Şəkil 4: Bankların aktiv əməliyyatları

Borc bazarında kommersiya banklarının gəlirli fəaliyyəti birbaşa olaraq aktiv əməliyyatların tərkib elementi olan kredit əməliyyatının icrası ilə sıx bağlıdır. Kassa-hesablaşma əməliyyatı da bankın aktiv əməliyyatlarının tərkib hissəsi kimi xüsusi yerə malikdir. Kassa əməliyyatları birbaşa olaraq nağd pul vəsaitləri ilə əlaqədardır. Hesablaşma əməliyyatları isə nağdsız vəsaitlərin dövriyyəsinə özündə ehtiva edir. Banklar öz müştərilərinə kassa xidmətlərini bağlanmış müqaviləyə əsasən göstərirlər. Belə ki, müqaviləyə əsasən kommersiya bankları öz müştəriləri ilə nağd pul hesablaşmalarını aparır.

Bütün maliyyə təşkilatlarında olduğu kimi kommersiya banklarında da investisiya siyasətinin əsas məqsədi gəlirlilik dərəcəsini artırmaq və likvidliyi təmin etməkdir. Kommersiya bankları bu məqsədlə taktiki və strateji məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi və idarə edilməsi üçün xüsusi bölmələr yaradırlar. Kommersiya banklarının taktiki-strateji bölmələrinin əsas fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

- Həyata keçirilən investisiya siyasətinin məqsədinin müəyyən edilməsi;
- Reallaşdırılacaq investisiyanın tərkib elementlərinin və quruluşunun müəyyənləşdirilməsi;
- İnvestisiya portfelinin lazım gəldikdə korrektə edilməsinin təşkili;
- İnvestisiyanın tərkibinin korrektə olunma mexanizminin hazırlanması;
- İnvestisiya nəticəsində əldə olunacaq potensial mənfəətin hesabatının hazırlanması və.s.

Passiv əməliyyatlar bu əməliyyatların mahiyyətini bankların müəyyən vəsaitləri cəlb etməsi və onu resurslarının formalaşdırılmasında istifadə etməsi təşkil edir. Passiv əməliyyatlar banklara imkan verir ki, onlar mənfəət əldə etmək məqsədi ilə verdikləri kreditləri maliyyələşdirdirsinlər. Başqa sözlə desək, passiv əməliyyatlar bankların kredit resurslarını formalaşdırır. Aydın ki, bankların passiv əməliyyatları olmasa onlar öz likvidliyini qoruyub saxlaya bilməzlər. Bu əməliyyatlar həm də banklara imkan verir ki, onlar qiymətli kağızlara sərmayə yatırınsınlar. Bankların resurs bazasını formalaşdıran passiv əməliyyatlar 2 müxtəlif mənbə hesabına formalaşır:

- a) xüsusi vəsaitlər;
- b) cəlb olunmuş vəsaitlər.

Passiv əməliyyatların tərkibində aşağıdakı əsas qrupları ayırmaq olar:

- 1) Hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanət və depozitlərin (tələbolunanadək, müddətli və s.) qəbulu, hüquqi şəxslərə hesablaşma, cari və digər hesabların açılması və aparılması;
- 2) Kommersiya banklarından və Mərkəzi bankdan kreditlərin alınması (banklararası kreditlər);
- 3) Qiymətli kağızların emissiyası (depozit sertifikatları, veksellər və s.)

4) Bankın mənfəəti passivlərin formalaşma mənbəyi kimi

Dünya bank təcrübəsinə əsasən cəlb olunmuş vəsaitlər toplanma üsuluna görə 2 qrupa bölünür :

1)depozit

2)depozitdən kənar vəsaitlərə bölünür.

Kommersiya bankları öz passivlərini formalaşdırmaq üçün səhm, istiqraz, sertifikat, veksəl kimi qiymətli kağızların emisiyasından istifadə edir. Bu qiymətli kağızların hər bir növünü buraxmaqla kommersiya bankları əlavə kapital cəlb edir, sonrakı fəaliyyətini təmin etmək üçün mənbə yaradır.Kommersiya bankları öz vəsaitlərini borc alınmış vəsaitlərlə tamamlayır. Borc alınmış vəsaitlər kommersiya banklarından alınmış ssudalar(1.Qısamüddətli banklararası kredit. 2.Ortamüddətli Banklararası kredit 3.Uzunmüddətli banklararası kreditlər), Mərkəzi Bankın verdiyi ssudalar (Lombard krediti; Overnajt krediti; Gündaxili kredit) və istiqraz buraxılışından daxil olan vəsaitlərdir. 3[18,S8].

Kommersiya banklarının tarixən formalaşmış aktiv və passiv əməliyyatları mövcud olmuşdur,lakin xüsusilə son zamanlarda,yəni dünya iqtisadiyyatında azad bazar mühitinin yaranması ilə əlaqədar olaraq,yeni növ,yeni formalarda əməliyyatlar formalaşmağa başlamışdır.Bu kimi əməliyyatlara kommersiya banklarının **vasitəçilik əməliyyatlarını** xüsusilə aid etmək olar.Mahiyyət etibari ilə vasitəçilik əməliyyatları da digər əməliyyatlar kimi banka mənfəət gətirən əməliyyatlardır.Lakin digər əməliyyatlardan fərqli olaraq vasitəçilik əməliyyatlarında yalnız iki tərəf deyil,əlavə olaraq digər fiziki və ya hüquqi şəxslər iştirak edirlər.Bir qayda olaraq kommersiya bankları tərəfindən müştəri üçün aparılan vasitəçilik əməliyyatlarına aşağıdakılar aid edilir:

- lizing;
- faktoring;
- forfeyting;
- trast əməliyyatları

2.2 Kredit bazarı və həmin bazarda aparılan əməliyyatlar

Kredit bazarı – müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarının ən böyük segmenti olmaqla kredit münasibətlərini özündə əks etdirir. Kredit bazarının fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada məhsul rolunda yalnız pul çıxış edir. Kredit bazarı ssuda kapitalı bazarı anlayışının müəyyən edilməsi üzərində dayanır. Ssuda kapitalı qaytarılma şərti ilə müvəqqəti həvalə olunmuş pul vəsaitidir. Kredit bazarı həmçinin, fərdi və müstəqil qərar qəbul edən təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlər formasıdır. Ssuda kapitalı bazarı ibarətdir:

- a) Kredit sistemi (maliyyə-kredit müəssisələrinin məcmusu)
- b) Qiymətli kağızlar bazarı (ilkin, təkrar, birjadan kənar kağızlar)

Kredit bazarının strukturuna isə pul bazarı və kapital bazarı daxildir. Pul bazarı və kapital bazarı bölgüsünün əsasında müvafiq maliyyə alətlərinin tədavülü müddəti durur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər yetirsək görərik ki, bu ölkələrin təcrübəsində tədavül müddəti bir ildən az olan maliyyə alətləri pul bazarı alətləri hesab edilir. Bu zaman bir ilə qədər müddət nəzərdə tutulur. Əgər maliyyə alətlərinin tədavül müddəti beş ildən artıqdırsa bu kapital bazarının alətləri hesab edilir. Pul bazarı alətləri ilk növbədə dövlət təşkilatlarını və biznes sahəsini likvidli vəsaitlə təmin etməyə xidmət edir. Kapital bazarının alətləri isə əmanət və investisiyalaşma prosesi ilə əlaqədardır. Pul bazarının alətləri ibarətdir:

- a) Xəzinə vekselləri
- b) Bank akseptləri
- c) Bankların depozit sertifikatlar

Azərbaycanda əsasən pul bazarı alətlərinin üç növü geniş yayılmışdır:

- a) Qısamüddətli dövlət istiqrazları
- b) Mərkəzi Bankın notları
- c) Repo

1) Qısamüddətli dövlət istiqrazları – emitentin istiqraz mülkiyyətçisinə borclu olduğunu təsdiqləyən və şərtlərindən asılı olaraq ,müəyyən edilmiş tarixdə diskont və əsas məbləği ödənilən borc ,sənədsiz adlı investisiya qiymətli kağızdır.İstiqrazın dövrüyyə müddəti bir ilə qədər ola bilər.

2) Mərkəzi Bankın notları – Mərkəzi Bank tərəfindən bir ilədək müddətə buraxılan adlı sənədsiz dövlət qiymətli kağızlarıdır.Qısamüddətli notlar dövrüyyədə olan pul kütləsinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş pul siyasəti vasitəsidir.

3) Repo – Mərkəzi Bank tərəfindən qiymətli kağızların kommersiya banklarına satılması və əvvəlcədən razılaşdırılmış müddət bitdikdən sonra onlardan geri alınması əməliyyatı nəzərdə tutulur.Repo əməliyyatı dövrüyyədə olan pul vəsaitlərini qısamüddətli dövrdə azaltmaq məqsədi ilə həyata keçirilir.

Kredit bazarının iştirakçılara aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

a) İlk investorlar – sərbəst maliyyə vəsaitlərinin sahibidirlər (təsərrüfatlar və firmalar). Firmaların müvəqqəti vəsaitləri müvəqqəti sərbəst dövrüyyə vəsaitləri, amortizasiya, davamlı passivlər, yığım üçün nəzərdə tutulmuş gəlirlər

b) İxtisaslaşmış vasitəçilər - kredit-maliyyə təşkilatları müvəqqəti sərbəst vəsaitləri toplayır və onlar mövcud əsaslar üzərində müvəqqəti istifadəyə verir.

c) Borcalanlar isə hüquqi və fiziki şəxslər, həmçinin dövlət özü də ola bilər.4 [19].

Kredit bazarında aparılan əməliyyatlardan danışarkən depozit əməliyyatlarını xüsusi ilə qeyd etmək zəruridir.Depozit – müəyyən məqsədlə və ya saxlanmaq üçün kredit təşkilatına verilən pul vəsaiti və ya qiymətli kağızdır.Bu vəsaitlər bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və depozitin mahiyyətinə görə müəyyən müddət ərzində banklardakı

hesablarda dövr edir, həm banka, həm də kreditora gəlir gətirir və ona bəzi bank xidmətlərindən pulsuz istifadə hüququ verir. İqtisadi məzmununa və istifadə müddətlərinə görə depozitlər iki qrupa ayrılırlar. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Müddətsiz (tələbolunanadək depozitlər)

2) Müddətli depozitlər

Müddətsiz (tələbolunanadək depozitlər). Müddətsiz depozit onun sahibi tərəfindən bank hesablarına köçürülən və onun sahibinin ehtiyac yarandıqda tələb etdiyi depozit formasıdır. Bu vəsaitlər cari depozit hesablarında saxlanılır. Depozitə qoyulan vəsaitlər sənədləşmə aparılan və vəsaitlər hesaba köçürülən gündən bankın sərəncamına keçir və sahibinin tələb etdiyi günə qədər bank tərəfindən istifadə edilir.

Müddətli depozitlər. Bu depozitlər hesablara köçürülərkən müəyyən edilmiş müddət ərzində bank hesablarında saxlanılan vəsaitlərdir. Müddətli depozitlər üzrə hesablara sertifikatlar, veksellər, əhalinin məqsədli və müddətli əmanət hesabları, həmçinin əvvəlcədən müddəti müəyyən edilməyən lakin asanlıqla təyin edilə bilən hesablar aiddir. Belə hesablara büdcə vəsaitlərinin saxlandığı və kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirildiyi və s. hesablar aid edilə bilər. Başqa banklardan alınmış vəsaitlər də müddətli adlanırlar, çünki belə vəsaitlər həmişə bir qayda olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətə alınır.

Depozitlərin bir ölkənin iqtisadiyyatının qısa və uzunmüddətli kreditləşməsində əhalinin əmanətləri mənbəə kimi xüsusi rol oynayır. Əmanətlər adlı və təqdimatlı formalarında ola bilər. Hal-hazırda dünya praktikasında əmanətlərin bir çox əlamətlərə: müddətinə, əmanətlərin qruplarına, qoyulma və qaytarılma şərtlərinə, ödənen faiz dərəcələrinə görə, aktiv əməliyyatların aparılma güzəştlərinə fərqlənən növləri vardır. Depozitlər müddətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) Qısamüddətli-1 ilə qədər;

2) Ortamüddətli-1 ildən 3 ilə qədər;

3) Uzunmüddətli 3 ildən artıq.

Qeyri-depozitlər:

Bankların malik olduğu qeyri-depozit vəsaitlər istiqrazlar və pul bazarında xüsusi borc öhdəliklərinin satışı ilə əldə olunur. Onların depozitlərdən fərqi bazarda satış yolu ilə əldə olunmasıdır. Onların cəlb olunması təşəbbüsü bankların özlərinə məxsusdur. Adətən bu əməliyyatlardan iri banklar istifadə edirlər. 5[20,S10].

Kredit bazarından və həmin bazarda aparılan əməliyyatlardan danışarkən investisiya kompaniyalarının fəaliyyətini də qeyd etmək vacibdir. İnvestisiya kompaniyaları – kollektiv şəkildə investisiya fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatlardır. İnvestisiya kompaniyalarının əsas funksiyası investisiyaların şaxələndirilməsi, emitentlərin qiymətli kağızlarının və müxtəlif kapital alətlərinin daxil olduğu investisiya portfelinin idarə edilməsidir. İnvestisiya kompaniyalarında holdinqlər, maliyyə qrupları təmsil olunurlar. İnvestisiyalar istehsal resurslarının artırılmasını və nəticə etibarilə iqtisadi artımın tempini təmin edir. İnvestisiyalar elə kapitaldır ki, onun köməyi ilə milli sərvət artırılır. İnvestisiya sabaha qoyulan vəsaitdir və mahiyyət etibarilə insan kapitalına yönəldilir. İnvestisiya qoyuluşları zamanı həm daxili, həm də xarici investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə mənbələri əsas amildir. Tərkibi quruluşundan asılı olaraq onların mənbələri də müxtəlifdir. Əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Daxili investisiya mənbələri:

1. Dövlət büdcəsi;
2. Büdcədən kənar fondların vəsaitləri (prezidentin ehtiyat fondu, müxtəlif ölkə daxili humanitar və digər növ fondlar);
3. Bank kapitalı;
4. Ticarət kapitalı;
5. Öz şəxsi vəsaitləri hesabına ;
6. Beynəlxalq kredit və yardımlar;
7. Müxtəlif fondların vəsaitləri hesabına (sığorta fondları, sosial təminat fondları və.s);

Xarici investisiya mənbələri:

1.Xarici hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitləri;

2.Beynəlxalq təşkilatların (humanitar, sosial təminat və s.) maliyyə vəsaitləri.

İnvestisiya layihələrinin həcmi məhz investisiya mənbələrinə əsasən müəyyən edilir. İnvestisiya mənbələri həm də investisiya prosesini birbaşa müəyyən edən (prosesin müddətini, mənfəətin dərəcəsini) əsas amildir.İnvestisiya prosesi (fəaliyyəti) dedikdə, investisiya qoyuluşlarının və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı olan bütün proseslərin məcmusu başa düşülür. İnvestisiya proseslərinin aşağıdakı əsas növlərini göstərmək olar:

- istehsalata və sosial sahələrə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etmək istiqamətində investisiya fəaliyyəti;
- dövlət, qeyri-dövlət, müəssisə, idarə, təşkilatlar və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən investisiya fəaliyyəti.6.[21].

Kredit bazarında kriling əməliyyatı da özünəməxsus yer tutur.Kliring – hesablaşmalar sisteminin bir və ya bir neçə iştirakçısının həmin sistemin bir və ya bir neçə digər iştirakçısına verdiyi və yaxud onlardan aldığı ödəniş məbləğləri üzrə yaranan tələblərin və öhdəliklərin,onların fərqi olan bir xalis tələb və ya bir xalis öhdəliyə çevrilməsi prosesidir.

Kredit bazarının inkişafı birbaşa olaraq biznesin inkişafına təkan verir. Milli iqtisadiyyatın yenidən qurulduğu bir zamanda ölkənin öz istehsalı olan malların xüsusi çəkisinin yüksək olması vacibdir. Buna da yalnız yerli müəssisələrin sürətli inkişafı nəticəsində nail olmaq olar.Yeni yaranan müəssisələrin vəsait çatışmamazlığını nəzərə alsaq, kreditin zəruriliyini aydın görmək olar. Beləliklə, yeni yaranmış müəssisələrin əsas və dövriyyə fondlarının maliyyələşməsi, yeni biznesin yaradılmasındakı maliyyə problemlərin aradan qaldırılmasının yeganə yolu bank kreditləridir. Bu prosesdə həm dövlət, həm banklar, həm də kredit alan tərəf maraqlıdır.Bank kredit vasitəsilə maliyyələşmə prosesi apararaq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına kömək edir. Həm də öz sərbəst vəsaitlərini dövriyyəyə buraxaraq mənfəət əldə edir. Kredit alan subyekt isə öz təsərrüfatını quraraq həm mənfəət əldə edir, həm də vergi ödəməklə ölkədə sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında iştirak edir.Kredit siyasəti yalnız makromaliyyə

sabitliyi naminə deyil, istehsalın canlandırılması və sağlamlaşdırılmasına və bütövlükdə iqtisadi konyukturanın yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir. Bu da öz növbəsində kredit bazarının kompleks inkişafını tələb edir.

2.3 Borc bazarında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar

Qiymətli kağızlar vasitəsilə pul vəsaitlərinin pula ehtiyacı olanlara verilməsi prosesi baş verir. Həm də bu proses inzibati amirlik metodları deyil, maddi maraq və könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilir. Dövlət qiymətli kağızları isə dövlət xərclərinin maliyyələşməsinə, bank sisteminin likvidliyini təmin etməyə, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi inkişafa və digər problemlərin həllinə müsbət təsir edir. Qiymətli kağızlar və fond birjaları mülkiyyət forması və tabeliyindən asılı olmayaraq bütün müəssisə və sahələrin inkişafını maliyyələşdirmək üçün vacib mənbələrdəndir. Vəsaitin qiymətli kağızlara qoyulması, kapitalın artırılması üçün əlverişli şərait yaratmaqla etibarlı dividend gətirir və müştərini inflasiyadan qoruyur.^{7.[22]} Borc bazarında qiymətli kağızlar vasitəsilə müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirilir. Qiymətli kağızlarla həyata keçirilən birja əməliyyatlarına nəzər salaq. Birja əməliyyatları dedikdə, birja əmtəəsi (qiymətli kağızlar və ya digər maliyyə aktivləri, əmtəələr) ilə birjada edilən müxtəlif əməliyyatlar başa düşülməlidir. Bu əməliyyatlara birja əmtəəsinin alqısı və satqısı, listing və delisting opşion, forvard və fyuçers kontraktlarının bağlanması, əmtəənin qiymətləndirilməsi (kotirovkası), girov, hesablaşma, klirinq, konsaltinq, qiymətli kağızların saxlanması və təqdim edilməsi kimi fəaliyyət növlərini aid etmək olar. Bütün bu əməliyyatların keçirilməsi üzrə qaydalaşdırılmış fəaliyyət birja əməliyyatları mexanizmini müəyyən edir. Bu mexanizm birja əməliyyatlarının subyektlərinin, obyektlərinin və bilavasitə birja fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Birja əməliyyatları bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar aşağıdakılardır:

- Xüsusi yerlərdə keçirilmə;
- birja əmtəələri üzrə standart kütlələrlə (partiyalar, lotlar, dəstlər) keçirilmə;
- əmtəənin özü birjada olmadıqda onun təsviri üzrə keçirilmə;
- daimi keçirilmə;
- aşkar keçirilmə;
- qiymətqoymanın sərbəst olması;
- dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməməsi;

- vasitəçilər tərəfindən keçirilməsi;
- qanunlarda və birjanın nizamnaməsində göstərilmiş vahid qaydalarla keçirilməsi ;
- əmtəənin keyfiyyəti nəzərə alınmaqla keçirilməsi;
- ixtisaslaşmaya məruz qalması 8.[23,S16:S19].

Borc bazırında qiymətli kağızlarla həyata keçirilən əməliyyatların məzmununu daha da aydın izah etmək üçün qiymətli kağızların bəzi növlərinə nəzər salmaqda fayda var.Bunlardan biri də anbar şəhadətnaməsidir.Anbar şəhadətnaməsi adi və qoşa olabilər.Qoşa anbar şəhadətnaməsi biri digərindən ayrıla bilən anbar şəhadətnaməsi və girov şəhadətnaməsindən ibarətdir.Qoşa anbar şəhadətnaməsi və onun hər bir hissəsi orderli qiymətli kağız hesab olunur.Adi anbar şəhadətnaməsi isə malın saxlanılmaq üçün qəbul olunduğunu təsdiq edən və mal anbarı tərəfindən verilən adsız qiymətli kağızdır.Qiymətli kağızların digər bir növü isə mənzil sertifikatıdır. Mənzil sertifikatı-fiziki və hüquqi şəxslər arasında yerləşdirilən sənədli qiymətli kağızlar olub,sahiblərinə buraxılış şərtlərində müəyyən olunan şərtlərə əməl etdikləri təqdirdə,emitentdən tikintisi (yenidən qurulması) bu qiymətli kağızların yerləşdirilməsindən alınan vəsait hesabına maliyyələşdirilən binaların ixtiyarını verir.Mənzil sertifikatları aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- Yeni binaların tikilməsi;
- Mövcud binaların bərpa edilməsi;
- Pul vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- Əhalinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi;
- Mənzilə mülkiyyət hüququnun rəsmiləşdirilməsi;
- Sivil mənzil bazarının formalaşdırılmasında istifadə edilməsi;
- Dövlət qeydiyyatına alınması rahatdır və az vaxt sərf edir;

- Emissiyası prospekti tutulmur;
- Dövlət qeydiyyatına alınması üçün dövlət rüsumu ödənilmir;
- Mənzil sertifikatı indosaament vasitəsilə ötürülür;
- Mənzil sertifikatı adlı və ya adsız qiymətli kağız ola bilər.

İpoteka kağızı – qanuni sahibinə ipoteka müqaviləsində göstərilən, əmlakın ipotekası ilə təmin edilən başqa sübut və dəlillər təqdim etmədən pul və başqa öhdəliklərin mövcudluğunu, bu öhdəliklər üzrə icranın tələb edilməsi hüququnu və əmlakın ipotekası haqqında müqavilədə göstərilən girov hüququnu təsdiq edən adlı qiymətli kağızdır. Qiymətli kağızların iştirakı olmadan sivil ipoteka bazarını yaratmaq qeyri-mümkündür. Qiymətli kağızlar ipoteka bazarının yenidən maliyyələşmə mənbəyi və ya resurs bazası kimi çıxış edir. Digər tərəfdən qiymətli kağızlardan ipoteka bazarında istifadə edilməsi bu bazarın şəffaflığına şərait yaradır. İpoteka bazarında qiymətli kağızların rolu aşağıdakı kimi özünü göstərir:

- 1) İpoteka kağızların buraxılışı;
- 2) İpoteka istiqrazlarının buraxılışı

İpotekada qiymətli kağızların iştirakına nəzər salaq:- İpoteka qoyanın əmlakının ipotekaya qoyulması faktı ipoteka kağızı ilə rəsmiləşdirilərək ipoteka saxlayan banka verilir. Bank ipoteka kağızlarının məbləğində ipoteka istiqrazları buraxır və aldığı vəsaiti ipoteka kreditlərinə yönəldir.

Başqa bir variantda isə ipoteka saxlayan bank ipoteka kağızlarını İpoteka İnvestisiya Fonduna verir, İpoteka İnvestisiya Fondu isə həmin məbləğ qədər ipoteka istiqrazı buraxır. Bu istiqrazların satışından əldə olunan məbləğ bank vasitəsilə ipoteka kreditlərinə yönəldilir. İpoteka bazarında qiymətli kağızların istifadəsinin digər variantları da ola bilər. İpoteka qiymətli kağızların (ipoteka kağızı və ipoteka istiqrazı) ipoteka müqaviləsindən üstünlüyü odur ki, ipoteka qiymətli kağızları alınıb-satıla bilər, dəyişdirilə bilər, girov qoyula bilər və.s. Ona görə də, ipotekanın təkrar bazarını

yalnız ipoteka qiymətli kağızları ilə yaratmaq mümkündür. Beynəlxalq təcrübədə yaşayış sahəsinin alınmasının maliyyələşdirilməsinin əsas dörd modeli mövcuddur:

- 1) Universal kommersiya bankları
- 2) İpoteka kreditlərinin sekyuritizasiyası
- 3) Yaşayış-tikinti əmanətləri
- 4) İxtisaslaşdırılmış ipoteka bankları

Qiymətli kağızların broker vasitəsi ilə alqı-satqısı brokerlə müştərisi arasında bağlanan tapşırıq və ya komissiya müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Tapşırıq və ya komissiya müqaviləsinin şərtləri broker müqaviləsində öz əksini tapmalıdır. Broker müqavilədə göstərilən xidmətləri yalnız müştərisinin tapşırığı əsasında həyata keçirir. Qiymətli kağızların alqı-satqısı əqdi üzrə kontragent diler olduqda, diler yalnız onun tərəfindən əvvəlcədən kütləvi şəkildə elan edilmiş qiymətli kağızların alqı-satqısını aparmaq hüququna malikdir. Kütləvi elanda aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

- Dilerin adı və rekvizitləri;
- Diler fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün QKDK tərəfindən verilmiş xüsusi razılığın (lisenziyanın) nömrəsi və müddəti;
- Qiymətli kağızların növü, dövlət qeydiyyat nömrəsi, nominalı və emitentinin adı;
- Qiymətli kağızın alış (satış) qiyməti;
- Qiymətli kağızların sayı;
- Diler tərəfindən zəruri hesab edilən digər şərtlər;

Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdləri broker vasitəsilə bağlanmadıqda, və ya belə əqdlərdə kontragent diler olmadıqda, əqdlərin bağlanması yalnız qiymətli kağızlara sahiblik hüququnu təsdiqləyən qiymətli kağızın sertifikatı əsasında (qiymətli kağızlar depozitarda saxlandıqda sertifikat depozitar tərəfindən verilir), notarial qaydada təsdiq

edilən müqavilənin imzalanması ilə həyata keçirilə bilər. Müqavilədə aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

- tərəflərin adları və rekvizitləri;
- müqavilənin predmeti olan qiymətli kağızların adı, növü, onların dövlət qeydiyyat nömrəsi, sayı, nominal dəyəri;
- bir qiymətli kağızın qiyməti; - bağlanmış əqd üzrə hesablaşmaların aparılması qaydası;
- mübahisələrin həll olunması qaydası;
- tərəflərin zəruri hesab etdiyi digər müddəalar.

Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdləri broker vasitəsilə bağlanmadıqda, və ya belə əqdlərdə kontragent diler olmadıqda, və ya depozitar (reyestr saxlayıcı) tərəfindən uçotu aparılmayan qiymətli kağızlarla əqd bağlandıqda, qiymətli kağızların sahibi və ya onun vəkil edilmiş nümayəndəsi həmin qiymətli kağızların girovda olmaması haqqında arayışı əldə etməlidir. Ünvanlı satış istisna olmaqla, səhmdarların sayı 100 (yüzdən) artıq olan səhmdar cəmiyyətlərinin yerləşdirilmiş səhmləri ilə alqı-satqı əqdləri fond birjası vasitəsi ilə keçirilməlidir. Əqd üzrə kontragentlərin bir-birinə məlum olması şərti ilə və qabaqcadan razılaşdırılmış qiymətlə və şərtlərlə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması ünvanlı satış əqdidir. Səhmdarların sayı 100-dən artıq olan səhmdar cəmiyyətlərinin siyahısı reyestr saxlayıcılar tərəfindən mütamadi olaraq fond birjasına təqdim olunmalıdır.

Borc bazarında qiymətli kağızlarla həyata keçirilən əməliyyatların müxtəlifliyinə baxmayaraq, bütün qiymətli kağızlar üçün fundamental keyfiyyətlər eynidir:

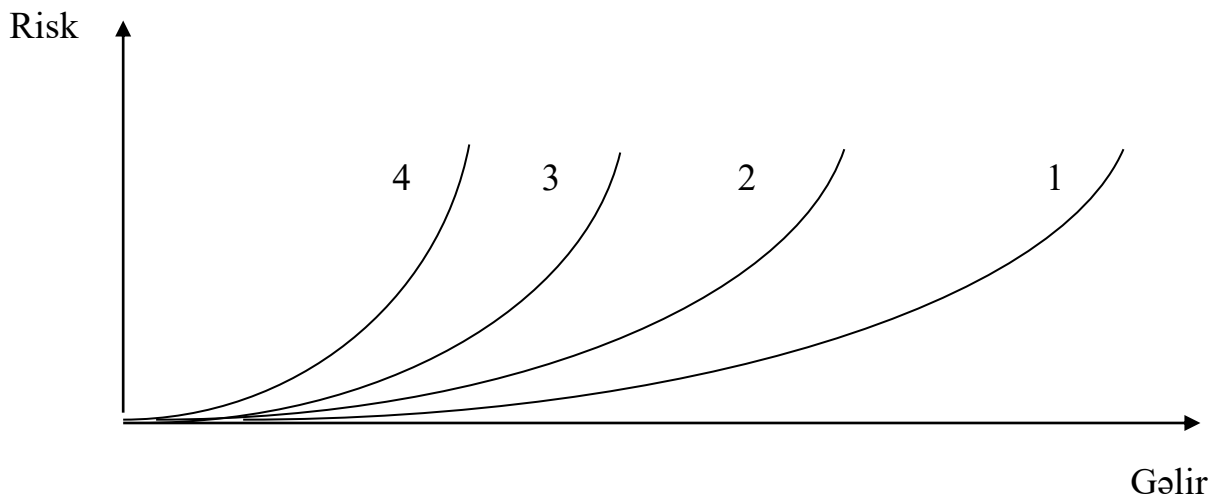
- 1) Tədavül etmək
- 2) Likvidlik
- 3) Risklilik

Tədavül etmək – Bu anlayış özündə qiymətli kağızın alınib-satılması qabiliyyətini əks etdirir. Bundan əlavə, qiymətli kağızlar borc bazarında çıxış edən digər əmtəələrin tədavülünü sürətləndirən sərbəst tədiyyə aləti kimi də çıxış edir.

Likvidlik – likvidlik qiymətli kağızların elə bir qabiliyyətidir ki, bu zaman o, öz sahibi üçün az itkilər hesabına başa gəlir və alqı-satqı zamanı cüzi satış xərcləri ilə müşayiət olunur. Həmçinin bu zaman bazar qiymətində baş verən dəyişikliklər də çox cüzi bir səviyyədə hiss olunur.

Risk – bu elə bir anlayışdır ki, özündə qiymətli kağızlara qoyulan investisiyaların itirilməsini ifadə edir. Belə ki, bazar konyukturasının dəyişməsi nəticəsində gözlənilən mənfəət əvəzinə itki ilə üzləşmək mümkündür. İnvestorlar yüksək gəlirli qiymətli kağızlara investisiya etdikcə bu risk ehtimalını daha da artırmış olurlar, çünki yüksək gəlirliyə malik qiymətli kağızlar özləri ilə bərabərində yüksək risk dərəcəsi də daşıyırlar. Qiymətli kağızların gəlirliyinin risk səviyyəsindən asılılığını aşağıdakı qrafik vasitəsilə daha aydın göstərmək mümkündür:

Şəkil 4: Qiymətli kağızların gəlirliyi ilə risk arasındakı asılılıq

Burada:

1- dövlət qiymətli kağızları;

2 – şirkətlərin istiqrazları;

3 - səhmlər;

4 - törəmə qiymətli kağızlar.

Qiymətli kağızların tədavül etməsi və likvidliyi aydın şəkildə onu göstərir ki, qiymətli kağızlar xüsusi əmtəədir və buna görə də öz bazarına malikdir. Bu bazarın özünəməxsus təşkili, iştirakçılar heyəti, iş qaydaları, fəaliyyət qaydaları və s. mövcuddur. Qiymətli kağızlar bazarı borc bazarının səmərəli fəaliyyət göstərən başlıca elementlərindən biri olmaqla iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə maliyyə vəsaitlərinin operativ şəkildə axınını təmin edən və investisiyaları aktivləşdirən bir sahədir.

III FƏSİL.MÜASİR DÖVRDƏ BORC BAZARININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Veksel bazarının perspektivləri

Səmərəli fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatının başlıca göstəricilərindən biri də borc bazarı sisteminin tərkib elementi olan qiymətli kağızlar bazarıdır. Qiymətli kağızlar bazarının əsas növlərindən biri də məhz veksel qiymətli kağızlardır. Veksellər tarixən təsərrüfat həyatında iştirak edən ilk qiymətli kağızlar hesab edilir. Veksel qanunla müəyyən olunmuş qaydada tərtib edilmiş, üzərində göstərilmiş müddətdə və yerdə ödəniləcək məbləğ göstərilən borc öhdəliyidir. Vekselin səciyyəvi əlamətləri onun şərtsizliyi, mücərrədliyi, müştərək məsuliyyətliyi, tədavül qabiliyyətliyi, qiymətli kağız kimi veksel gəlir əldə etmək məqsədi ilə alqı-satqı obyektinə ola bilər və ya vekselin köməyi ilə hesablaşma aləti kimi alqı-satqı etmək olar. Veksel bazarının inkişafından danışarkən həmin bazarda həyata keçirilən əməliyyatları da qeyd etmək vacibdir. Veksel bazarında kommersiya bankları öz şəxsi veksellərini buraxa bilərlər. Bu veksellər bank vekselləri və ya maliyyə vekselləri adlanır. Kommersiya banklarının buraxdıqları vekselin iki yolla sahibi olmaq mümkündür. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Kommersiya bankından veksel almaqla
- 2) Kommersiya banklarından veksel krediti almaqla

Bank veksellərinin üstünlüklərinə nəzər salaq:

- Yüksək gəlir
- Yüksək dərəcədə etibarlı olması
- Yüksək likvidlik
- Girov kimi əlverişli olması

Veksel bazarında müəyyən irəliləyişlər baş verir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlər artıq mürəkkəb texnologiyalara əl atırlar. Əvvəllər veksel buraxılışı prosesi bir çox şirkətlər üçün mürəkkəb deyildi belə ki, veksellərin gəlirliyi, emissiyanın həcmi, həmçinin buraxılış müddəti konkret investisiya layihələrinə bağlı deyildi. İndi isə

veksel bazarının iştirakçılarının böyük əksəriyyəti bazara daxil olduqda xüsusi məsləhətçilərin xidmətlərindən istifadə edirlər. Bu məsləhətçilər emitentə konkret veksel proqramının xüsusiyyətləri üzrə ətraflı məlumatlar verirlər.

Şərti olaraq veksel bazarının strukturunu vekselin iştirak səviyyəsinə görə 2 yerə bölmək olar:

- Bazarda aktiv tədavül olunan veksellər
- Bazarda olmayan veksellər

Bazar vekselləri pulla ödənilir, bəzən onları maliyyə və ya əmtəə vekseli adlandırırlar. Bu yanaşma düzgün deyil, çünki əmtəə vekselləri əmtəə tədarükü ilə və veksel verənə xidmətlərin göstərilməsi ilə ödənilir. Bazar veksellərinə hal-hazırda veksel bazarında az təsadüf edilir. Bu səbəbdən veksel bazarının həcmi və dövriyyəsi haqqında danışarkən maliyyə vekselləri nəzərdə tutulur.

İqtisadi miqyasda buraxılan veksellərin həcmi müəyyən etmək kifayət qədər çətindir, çünki buraxılan veksellər haqqında ümumiləşdirilmiş statistika yoxdur. Lakin təxmini hesablamalarla bəzi məlumatları əldə etmək mümkündür. Veksel bazarının ən böyük problemlərindən biri də investorların hüquqlarının müdafiəsidir. Veksel bazarında sui-istifadə hallarına yol verilməməsi məhz investorların hüquqlarının müdafiəsi ilə sıx bağlıdır.

Veksel bazarının inkişafından və gələcək perspektivlərindən danışarkən ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, veksel bazarının lazımi səviyyədə təşkili üçün adekvat hüquqi bazanın yaradılması zəruridir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan qanunvericilik bazasının yaradılması veksel bazarının cəlbediciliyini artırma və riskləri minimuma endirə bilər. Bu da öz növbəsində investorlar üçün bu bazarın daha da cəlbedici sahəyə çevrilməsinə şərait yaradır. Hal-hazırda veksel bazarında sui-istifadə hallarına görə şirkətlərə qarşı sanksiya tətbiqinin vahid qaydaları mövcud deyil. Bu da öz növbəsində müəyyən problemlər yaradır. Belə ki, bütün bazar iştirakçılarının davranışını tənzimləyən vahid standartların yaradılması bu bazarın cəlbediciliyini artırmaqla yanaşı onun gələcək inkişafına da mühüm töhfələr verə bilər. Müasir iqtisadi şərait veksel bazarının da keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsinə tələb edir. İlk növbədə, veksellərin effektiv

investisiya aləti kimi istifadəsi korporativ istiqrazların analoqu kimi çıxış edir. Maliyyə bazarında vəsaitlərin atırılması üçün veksellərdən istifadə olunması məqsəduyğundur. Veksellər olduqca vacib tənzimləmə aləti də hesab oluna bilər, çünki onlar qiymətli kağızların emissiya olunmasını tələb etmir və həmçinin qeydiyyat proseduru da tələb olunmur. Buna görə də, bir çox müəssisə və banklar maliyyə bazarında vəsaitləri artırmaq üçün getdikcə ona yönəliirlər. Qiymətli kağızlar bazarında veksəl proqramının həyata keçirilməsi üçün növbəti addımlar aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olmalıdır:

- Veksəl buraxılışının müəyyən struktur proqramı hazırlanmalıdır;
- İnformasiya bazası hazırlanmalıdır;
- Qiymətli kağızın dövryyəsinin infrastrukturunu formalaşdırılmalıdır;
- Proqramın investorlara təqdim edilməsi;
- Açıq bazarda qiymətli kağızların yerləşdirilməsi təşkil edilməlidir;
- Təkrar bazarda likvidliyin saxlanılması təmin edilməlidir;
- Ödəniş vaxtında həyata keçirilməlidir.

Veksəl bazarının tam formalaşmasının başa çatması üçün qiymətli kağızlar bazarının aşağıdakı şərtlərə cavab verməsi zəruridir:

- Nağdsız klirinq təcrübəsinin inkişaf etdirilməsi;
- Mütəşəkkil ticarət platformasının yaradılması;
- Emitentlər üçün maliyyə şəffaflığının artırılması;
- İnvestorlar arasında əlaqənin yaradılması.

Veksel bazarının gələcək inkişafını təmin etmək üçün qiymətli kağızlar bazarında atılacaq növbəti keyfiyyətə yeni addımlardan biri də, korporativ borc bazarının inkişafını təmin etməkdən, müəssisələr üçün pul bazarı vasitəsilə vəsaitlərin cəlb edilməsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaqdan və bazar iştirakçıları üçün qısamüddətli investisiyaların cəlb edilməsi zamanı onları təhlükəsiz və likvidli bazar alətləri ilə təmin etməkdən ibarət ola bilər.

Veksel bazarının inkişafına təsir edən amillərdən biri də ölkənin bank sektorunun inkişaf səviyyəsidir. Aydın ki, kommersiya bankları veksellər vasitəsilə müəyyən əməliyyatlar həyata keçirirlər. Buna misal olaraq veksel hesabını göstərmək olar. Bu, xüsusi bir bank əməliyyatı hesab olunur. Bu zaman veksel saxlayan ödəniş müddətinə çatana kimi vekselləri banka verir (indossament üzrə) və bu veksel məbləğinə görə hesablanmış müəyyən faiz alır. Alınan faiz isə diskont adlanır. Yalnız mal və kommersiya sövdələşmələrinə əsaslanan veksellər hesaba alınır, tunc, dostluq, qarşılıqlı veksellər hesaba qəbul edilmir. Nəzərdə tutulan veksellərdə ən azı iki imza olmalıdır. Keçirici qeydlərin sayı veksellərin etibarlılığını təsdiq edir. Veksellərin müddətinə gəldikdə isə müştərinin iqtisadi vəziyyətinin və ümumi bazar konyukturasının dəyişməsindən asılı olaraq qısamüddətli veksellərə üstünlük verilir. Təşkilatlar və şəxslər tərəfindən verilmiş, müəyyən müddətə kimi buraxılmış veksellər hesaba alınmır.

Diskontun faizini hesablayan zaman vekselin ödənilmə gününə kimi nəzərdə tutulan günlərin sayını vekselin məbləğinə vurmaqla və 100-ə bölməklə faiz ədədi müəyyən olunur. Müxtəlif veksellər üzrə müəyyən günlərdə hesablanaraq alınmış faiz ədədi cəmlənir və məbləğ hesab faizi ilə 360-a bölünür. Diskont hesabı üçün düstur aşağıdakı kimidir:

$$C = P * T * Y : 360$$

Burada:

C – diskontun məbləği;

T – ödənişə qədər müddət;

P – vekselin məbləği;

Y – faiz hesabı.

Buna kiçik bir misalda nəzər salaq. Belə ki, 800 manat məbləğində, 20 gün ödəniş müddətli vekselin diskontunun məbləği 20% hesabı ilə belə olacaqdır:

$$(800 \times 20 \times 20) : 360 = 888,8$$

Bundan əlavə banklar müəssisələr üçün xüsusi ssuda hesabları açır və təminat qismində vekselləri qəbul etməklə həmin hesablarla kreditlər verə bilər. Ssudalar müddət müəyyən edilmədən və təminat qismində qəbul edilmiş vekselin ödəmə müddəti başa çatana kimi rəsmiləşdirilir. Veksellər xüsusi ssuda hesabının təminatı qismində tam dəyərində deyil, adətən konkret bank tərəfindən müəyyən edilmiş ölçüdə, həmçinin vekseli təqdim edən müştərinin kredit qabiliyyətindən asılı olaraq məbləğin 60-90% dəyərində qəbul edilir. Vekselli hesab üzrə kreditin ödənilməsi adətən, kredit verən müəssisə ilə həyata keçirilir, sonra ona vekselin təminatı qismində borca görə ödənilmiş məbləğ geri qaytarılır. Əgər müştəridən xüsusi hesab üzrə borcun ödənilməsi üçün vəsait daxil olursa, onda o, vekselin ödənişinə daxil olmuş məbləğə yönəldilir.

Vekselin aksepti üzrə əməliyyatları da qeyd etmək vacibdir:

Köçürmə vekseli ödəniş müddəti başa çatdıqda veksəl saxlayan və ya vekseli olan digər şəxs tərəfindən, aksept üçün yaşayış yerinə görə ödəyiciyə qarşı irəli sürülə bilər. Köçürmə vekseldə veksəl verən müəyyən edə bilər ki, veksələ müddət təyin edilməklə və ya edilməməklə akseptə görə təqdim olunmalıdır. Belə ki, aşağıdakı hallarda o, akseptə təqdim edilməyə dair veksələ qadağa qoya bilər:

- veksəl üçüncü şəxsin və ya digər şəxsin yanında ödənilməlidir;
- veksəl təqdim edilmə üzrə müəyyən müddətdən sonra ödənilməlidir.

Veksəl verən həmçinin təyin edilmiş vaxtdan əvvəl akseptə təqdim edilməməsini şərtləndirə bilər. Hər bir indossant müəyyən edə bilər ki, veksəl müddəti müəyyən edilməklə və ya müəyyən edilmədən akseptə təqdim edilməlidir, əgər veksəl verən tərəfindən elan edilməmişdirsə, onda akseptə təqdim edilə bilməz. Ödəyici ilk tələbdən

sonra növbəti günü də ikinci dəfə olaraq vekselin təqdim edilməsini tələb edə bilər, maraqlı şəxs isə protestdə xatırladıldığına görə bu tələbin yerinə yetirilməməsinə istinad edə bilər. Vekseldən protest səlahiyyətli orqanların – notariusun, məhkəmə icraçılarının hərəkətləri, qanunvericiliyin müəyyən hüquqi nəticələrin başlaması ilə əlaqələndirdiyi rəsmi təsdiqlənən faktlardır. Protest aktla rəsmiləşdirilir. Aktla protest təsdiqlənir ki, ödəyicinin akseptdən və ya vekseli ödəməkdən imtinası – qeyri-akseptdə və ya ödəniş olmadıqda protest; vekselin sahibinə qaytarılmasından veksəl depozitariyanın imtinası – təhvil verməməyə görə protest. Protest üçün daha geniş yayılmış əsas vekselin akseptsiz olması və ödənilməməsidir. Veksəl saxlayan akseptə təqdim edilmiş vekseli ödəyiciyə verməyə borclu deyil. Aksept köçürmə vekseldə qeyd olunur. O, «aksept etmək» kimi ifadə olunur, ödəyici tərəfindən imzalanır. Bu zaman maliyyəçi bilməlidir ki, vekselin üz səhifəsində ödəyici tərəfindən edilmiş sadə imza aksept qüvvəsinə malikdir. Əgər veksəl təqdim edildikdən sonra müəyyən müddətə ödənilməlidirsə və ya əgər o, xüsusi şərtlərə görə müəyyən müddətdə akseptə təqdim edilməlidirsə, onda aksept verildiyi andan tarixlə qeyd olunmalıdır. Belə ki, veksəl saxlayan akseptin təqdim edildiyi gündən qeyd edilməsini tələb edə bilər. Tarix göstərilmədiyi halda veksəl saxlayan vaxtında protest verməlidir. Veksəl üzrə aksept sadədir və heç nə ilə şərtləndirilmir, lakin o ödəyici veksəl məbləğinin müəyyən hissəsi ilə məhdudlaşdıra bilər. Köçürmə vekselin mətnində akseptlə edilmiş digər düzəlişlər akseptdən imtina hesab edilir. Eyni zamanda öz akseptinin mahiyyətinə görə akseptant cavabdehdir. Əgər veksəl verən köçürmə vekseldə ödəyicinin yaşayış yerindən daha yaxşı ödəniş yerini göstərmişsə, lakin ödənişi etməli olan üçüncü şəxsi göstərməmişdirsə, onda ödəyici belə şəxsi aksept zamanı göstərə bilər. Belə göstəriş-qeydin olmaması bildirir ki, akseptant ödənişi özü ödəniş yerində etməli idi. Əgər veksəl ödəyicinin yaşayış yerində ödənilməlidirsə, onda ödəyici akseptdə ödənişin həyata keçirilməli olan ünvanını göstərməlidir. Aksept vasitəsilə ödəyici köçürmə vekseli müəyyən edilmiş müddətə ödəmək öhdəliyini üzərinə götürür. Ödəniş edilmədiyi halda veksəl saxlayan, hətta o, veksəl alan olduqda belə tələbin təqdim edilmə ehtimalına baxmayaraq köçürmə veksələ əsasən akseptanta qarşı birbaşa iddia qaldıra bilər.

Qeyri-aksept və ya ödəniş edilmədiyi halda iddia verilə bilər. Veksel saxlayan aşağıdakı hallarda öz iddiasını indossantlara, veksel verənə və digər borclu şəxslərə qarşı yönəldə bilər:

- Ödəniş edilmədiyi və ödəniş müddəti başa çatdığı təqdirdə;
- Ödəniş müddəti başa çatana kimi akseptdən tam və ya qismən imtina edildikdə
- Vekseli aksept edib-etməməsindən asılı olmayaraq ödəyicinin müflisliyi məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmədiyi halda, ödəniş dayandırıldıqda və ya onun əmlakına yönəlmiş cəriməyə nəticəsiz davranış olduqda;
- Aksept edilməyən veksel üzrə veksel verənin müflisliyi halında.

Qeyri-akseptə protest akseptə təqdim edilmə üçün müəyyən edilmiş müddət ərzində həyata keçirilir. Əgər birinci təqdim etmə müddətin son günü edilməli idisə, onda protest sonuncu günü edilə bilər. Müəyyən gündə, tərtib edildiyi və yaxud təqdim edildiyi andan müəyyən tarixə kimi köçürmə vekselin ödənilməməsinə görə protest köçürmə vekselin ödəniş tarixindən sonrakı iki iş günündən birində həyata keçirilməlidir. Qeyri-akseptə protest ödənişə təqdim etməkdən və ödəniş edilməməyə protestdən azad edir.

Müəssisənin maliyyə xidməti nəzərə almalıdır ki, vekseli aksept edib-etməməsindən, həmçinin ödəyicinin əmlakına cərimənin yönəldilməsinə nəticəsiz davranışdan asılı olmayaraq ödəyici ödənişi dayandırdığı halda, veksel saxlayan ancaq vekseli ödəniş üçün ödəyiciyə təqdim etdikdən və protest verdikdən sonra öz hüquqlarını reallaşdırma bilər. Ödəyicinin vekseli aksept edib-etməməsindən asılı olmayaraq müflisliyi halında, həmçinin akseptə aid edilməyən veksel üzrə veksel verənin müflisliyini elan edildikdə, veksel saxlayanın öz hüquqlarını həyata keçirməsi üçün müflisliyin elan edilməsi barədə məhkəmənin qərar qəbul etməsi kifayət edir.

Veksel verən, indossant və ya avalist sənədə daxil edilmiş və imzalanmış «gecikməsiz dövriyyə», «protestsız» və s. oxşar qeydlərin köməyi ilə veksel saxlayanı qeyri-aksept

və ödəməmə zamanı reqress hüquqlarının həyata keçirməsi üçün protest verməkdən azad edəcəkdir. Bu zaman veksəl saxlayan müəyyən edilmiş müddətdə köçürmə vekseli təqdim etməlidir. Əgər qeyd veksəl verən tərəfindən daxil edilmişdirsə, onda vekseli imzalamış bütün şəxslərə münasibətdə hüquqludur, əgər qeyd indossant və ya avalist tərəfindən daxil edilmişdirsə, onda o ancaq özünə münasibətdə hüquqludur.

Veksəl bazarında daha bir mühüm sahə veksəl üzrə ödəniş müddətidir. Veksəl üzrə ödəniş müddəti aşağıdakı hallarda müəyyən olunur:

- Təqdim edilməklə;
- Təqdim edildikdən sonra müəyyən vaxta qədər;
- Tərtib edildikdən sonra müəyyən vaxta qədər;
- Müəyyən gündə.

Köçürmə vekseldə digər hər hansı bir müddət, eyni zamanda ödənişin ardıcıl müddətləri göstərilə bilməz. Təqdim edilməklə ödəniş olunduğu halda təqdim edilmə günü ödəniş günü hesab olunur. Bu üsul həmişə müəyyən pul məbləğinə malik olmaq istəyən ödəyici üçün əlverişli deyil. Bu zaman veksəl tərtib edildiyi gündən bir il ərzində ödənişə təqdim edilməlidir. Veksəl verən bu müddəti qısalda və ya daha uzunmüddətli edə bilər. Veksəl verən müəyyənləşdirə bilər ki, təqdim etmə müddəti üzrə köçürmə veksəl müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl ödənişə təqdim edilə bilməz. Belə halda təqdim etmə üçün müddət bu müddətdən başlayır. Təqdim edildiyi gündən sonrakı dövrə görə köçürmə veksəl üzrə ödəniş müddəti ya akseptin, ya da protestin tarixi ilə müəyyən olunur. Protest mövcud olmadıqda akseptanta münasibətdə tarix göstərilməmiş aksept akseptə təqdim etmə üçün nəzərdə tutulmuş müddətin son günü edilmiş hesab olunur. Təqdim edildikdən sonrakı gün göstərilməklə olan veksəl ödəyici üçün əlverişlidir, ona ödənişə hazırlaşmağa imkan yaradır. Göstərilən müddətin istifadəsi təqdim edilmənin mühüm günüdür, həmin vaxtdan ödəniş müddəti hesablanmağa başlanılır. Təqdim edilmə günü vekseldə ödəyicinin ödənişə razılığı və ya protestin tarixi barədə qeydləri hesab edilir. Tərtib edildiyi andan bir ay və ya bir neçə ay müddətinə verilmiş köçürmə veksəl üzrə ödəniş müddəti ödəniş edilməli olan ayın müvafiq günündən başlayır. Belə bir ayın

müvafiq günü olmadıqda, ödəniş müddəti həmin ayın sonuncu günü başa çatır. Əgər köçürmə veksəl tərtib edildiyi və ya təqdim edildiyi andan yarımaya və ya bir neçə ayın yarısına kimi olan müddətə verilmişdirsə, onda əvvəlcədən tam ay hesablanır. Əgər ödəniş müddəti ayın əvvəlinə, ortalarına və ya sonuna təyin edilmişdirsə, onda bu ifadələrlə ayın biri, onbeşi və son günü hesab olunur. «Səkkiz gün» və ya «on beş gün» ifadələrində bir və ya iki həftə deyil, məhz tam səkkiz və ya onbeş gün olan müddəti bildirir. «Yarımaya» ifadəsi onbeş günlük müddət kimi başa düşülür.

Vekselin əsas təyinatı – ödənişin alınmasıdır. Müəyyən gündə, tərtib edildiyi və ya təqdim olunduğu gündən sonrakı müddətə olan köçürmə vekseli saxlayan ya ödənilməli olan günü, ya da növbəti iki gündən birində köçürmə vekseli ödənişə təqdim edilir.

Maliyyəçi xatırlamalıdır ki, ödəyici köçürmə vekseli ödəyən zaman ödənişin alınmasına dair veksəl saxlayan tərəfindən qəbzın verilməsini tələb edə bilər. Bu zaman veksəl saxlayan ödənişin bir qismini qəbul etməkdən imtina edə bilməz.

Qismən ödəniş edildikdə ödəyici vekseldə belə bir ödəniş barədə qeyd olunmasını və bu barədə qəbzın verilməsini tələb edə bilər.

Veksəl saxlayan müddət başa çatmayana kimi köçürmə veksəl üzrə ödənişi qəbul etməli deyildir. Ödəyici indossantların imzalarını deyil, indossamentlərin sıra ardıcılığının düzgünlüyünü yoxlamalıdır.

Əgər köçürmə veksəl ödəniş yeri ilə əlaqəsi olmayan valyuta ilə yazılmışdırsa, onda onun məbləği ödəniş günü başa çatdıqda məzənnə üzrə digər valyuta ilə ödənilə bilər. Əgər borclu ödəniş vaxtını gecikdirmişdirsə, veksəl saxlayan öz mülahizəsi ilə köçürmə vekselin məbləğini ya ödəniş vaxtı başa çatdıqda, ya da ödəniş günü məzənnə üzrə digər valyuta ilə ödənilməsini tələb edə bilər.

Maliyyəçi xarici valyutanın məzənnəsinin Mərkəzi Bankın rəsmi məzənnəsi ilə müəyyən edilməsinə diqqət yetirməlidir. Belə ki, veksəl verən müəyyən edə bilər ki, ödənilməli olan məbləğ vekseldə göstərilən məzənnə ilə hesablanır. Belə ki, veksəl verən müəyyən edə bilər ki, ödənilməli olan məbləğ vekseldə göstərilən məbləğlə hesablanır. Bu qayda veksəl verənin vekseldə göstərilən və müəyyən olunan valyuta ilə

ödənişinin həyata keçirilməsinə tətbiq edilmir. Bu hər hansı xarici valyuta ilə səmərəli ödəniş qeydi adlandırılır.

Müəyyən olunmuş vaxtda köçürmə veksəl ödənişə təqdim edilmədiyi halda borclu veksəl saxlayanın hesabına müvafiq hökumətin orqanında veksəl məbləğini depozit qismində daxil edə bilər.

Axırncı indossamentdən sonra surəti çıxarılana kimi əsl sənəddə «buradan indossolamaq» «başlama ancaq surətlər üçün etibarlıdır» və ya digər oxşar qeydlər qoyula bilər. Bundan sonra əsildə qoyulmuş indossament etibarlı hesab edilmir.

Veksəl dövryyəsi üçün iddia müddəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Köçürmə veksəldən akseptə qarşı yaranan iddia tələbi ödəniş günündən üç il müddət keçməklə ödəmə başa çatır. Veksəl saxlayanın indossanta və veksəl verənə qarşı iddia tələbi müəyyən olunmuş müddətdə edilmiş protest günündən və ya gecikməsiz dövryyə barədə qeyd mövcud olduğu halda ödəniş günündən sonra bir il başa çatması ilə ödənilir. İndossantın bir-birinə və veksəl verənə qarşı iddia tələbi indossant vekseli ödədiyi və ya ona iddia irəli sürüldüyü gündən hesablamaqla altı ay başa çatdıqda ödənilir.

Köçürmə veksəl üzrə ödəniş müddəti qeyri-iş gününə düşərsə, onda ancaq ilk növbəti iş günü tələb oluna bilər. Əgər istənilən əməliyyat müəyyən müddət ərzində edilməlidirsə və sonuncu gün qeyri-iş günü müəyyən edilmişdirsə, onda belə müddət yaxın, bitən iş gününə kimi uzadılır. Bitən müddətin gününə düşən qeyri-iş günü müddətdən hesablanır.

3.2 Kommersiya banklarının borc bazarında yeni əməliyyatlarının perspektivləri

Ümumiyyətlə kommersiya bankları günümüzdə bank sisteminin ən intensiv inkişaf edən hissəsidir. Onlar iqtisadiyyatın qabaqcıl sektorlarının inkişafına töhfə verməklə, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yol açmış olurlar. Reallığa nəzər salsaq görürük ki, kommersiya bankları hələ ki qısamüddətli kreditlərin verilməsinə üstünlük verirlər və bu sahədə mühüm rola malikdirlər. Bankların demək olar ki əksəriyyəti öz fəaliyyətlərini kiçik həcmli və nisbətən qısamüddətli kreditlərin verilməsinə istiqamətləndiriblər. Bu fakta təsir göstərən əsas amillər kimi ölkədə mövcud olan ictimai-siyasi və həmçinin iqtisadi vəziyyəti qeyd etmək olar. Kommersiya bankları borc bazarında müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirirlər. Ənənəvi bank əməliyyatları ilə yanaşı zaman keçdikcə kommersiya bankları yeni növ bank əməliyyatları həyata keçirməyə başladılar. Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri ənənəvi əməliyyatları aktiv və passiv əməliyyatlara ayırmaq olar. Lakin xüsusilə son zamanlar, yəni dünya iqtisadiyyatında azad bazar mühitinin yaranması ilə bağlı olaraq yeni əməliyyatlar formalaşmağa başlamışdır. Yeni əməliyyatlar dedikdə, əsasən, kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilən vasitəçilik əməliyyatları nəzərdə tutulur. Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri vasitəçilik əməliyyatlarının mahiyyətində də bankın mənfəət əldə etməsi dayanır, lakin bankların digər əməliyyatlarından fərqli olaraq vasitəçilik əməliyyatlarında iki nəfərdən əlavə olaraq digər fiziki və ya hüquqi şəxslər iştirakçı qismində çıxış edirlər. Kommersiya banklarının vasitəçilik əməliyyatlarını aşağıdakı kimi qeyd etmək mümkündür:

- Kommersiya banklarının lizinq əməliyyatları;
- Kommersiya banklarının faktoring əməliyyatları;
- Kommersiya banklarının forfeyting əməliyyatları;
- Kommersiya banklarının trast əməliyyatları.

Borc bazarında kommersiya banklarının həyata keçirdikləri yeni əməliyyatların mahiyyətinə və inkişaf perspektivlərinə nəzər salaq:

Lizinq əməliyyatı - (Leasing ingilis sözü olmaqla dilimizə icarə kimi tərcümə olunur) ixtisaslaşmış lizinq şirkəti tərəfindən lizinqalan tərəfə əmlak qismində, mövcud əmlakın müəyyən bir müddətə icarəyə verilməsi ilə bağlı olaraq əsas vəsaitlərə investisiya

qoyuluşunun maliyyələşdirilməsidir. Lizinq anlayışı ilə icarə anlayışı bir-birinə oxşar anlayışlardır. Belə ki, həm lizinq, həm də icarə müəyyən bir əmlakın müqavilə əsasında müəyyən edilmiş bir müddətə, müəyyən edilmiş qaydalara əsasən istifadəyə verilməsini nəzərdə tutur. Bir və ya bir neçə lizinq əməliyyatı müqavilələrinin kreditləşdirilməsi zamanı verilən kreditin məbləği lizinqi təqdim edən ödəmə qabiliyyətindən və müştəri kimi müvəkkil bankla münasibətlərindən asılı olur

Təcrübədən məlum olduğu kimi, lizinq əmlakının xarakteristikasından, lizinqalanın tələbatından, vergiyə cəlb olunmadakı imtiyazlarından asılı olaraq lizinqin müxtəlif formaları istifadə olunur. Lizinqin formaları bunlardır: rentinq, xayrinq, bank lizinqi, qayıdan lizinq (liz-bek), baş lizinq, idxal lizinqi, klassik lizinq, operativ lizinq, əməliyyat lizinqi, tam lizinq, maliyyə lizinqi. Onların daha çox yayılmış və tətbiq olunan formaları aşağıdakılardır:

- maliyyə lizinqi;
- operativ lizinq.

Maliyyə lizinqi – bu lizinqin bütövlükdə öz xərcini tam ödəyə bilən, bütün ödəmələri vaxtında yerinə yetirə bilən formasıdır. Bu formanın mövcud olduğu halda lizinqverən praktiki olaraq müqavilə müddəti dövründə lizinqin predmeti (müqavilədə nəzərdə tutulan ödəmələri) dəyərini tam ödəyir və bu sövdələşmədən mənfəət əldə edir.

Maliyyə lizinqi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Maliyyə lizinqinin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

- maliyyə lizinqi zamanı iştirakçı qismində ya istehsalçı tərəfin özü iştirak edir və ya iştirakçı qismində avadanlığı göndərən tərəf çıxış edir. Müqaviləyə əsasən iştirakçı qismində çıxış edən tərəf müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində avadanlığın quraşdırılmasını təmin edir, ona cari təmir xidmətləri göstərir, onu nizamlayır və funksiyaları yerinə yetirir;
- maliyyə lizinqi zamanı bağlanan müqavilənin müddəti təxminən əmlakın istifadə müddətinə qədər nəzərdə tutulur;

– lizinq obyektinin seçilməsi,həmin obyektı göndərən tərəfin müəyyən edilməsi hüququnu lizinqalan tərəf özündə saxlayır.Lizinqalan tərəf özünə sərfəli olan təklifi (lizinq obyektini) seçir və ona səmərə verə biləcək lizinq obyektini göndərən tərəfi müəyyənləşdirir.Lizinqalan tərəf bununla yanaşı lizinqlə əldə edəcəyi əmlakdan yalnız sahibkarlıq məqsədləri üçün istifadə edəcəyinə zəmanət verməlidir;

– lizinq əmlakının əldə olunması şərti dedikdə,lizinq əmlakı qismində çıxış edən obyektin (əmlakın) müəyyən bir lizinqdara ötürülməsi nəzərdə tutulur.Bu səbəbdən də,maliyyə lizinqi zamanı kifayət qədər yüksək dəyərə malik olan avadanlıqların alınaraq lizinq verilməsi mümkündür.Bu hal lizinqverən tərəfin üzərinə yüksək risk səviyyəsi qoymuş olur.

– lizinqə verilən avadanlığının təsadüf nəticəsində xarab olması və ya məhv olması riskini lizinqverən özü daşıyır.Buna baxmayaraq,lizinq müqaviləsi bağlanarkən bu tipli risklər müqaviləyə əsasən lizinqalan tərəfə də ötürülə bilər.

Maliyyə lizinqi ilə yanaşı operativ lizinqə diqqətin ayrılması çox vacib əhəmiyyət kəsb edir.Operativ lizinqə xüsusi diqqətin ayrılması gələcəkdə kommersiya banklarının inkişafı üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Operativ lizinq – bu növ lizinq lizinq əmlakının lizinqalan tərəfə müəyyən bir müddətə (həmin əmlakın istismar müddətinin çox kiçik bir hissəsinə) verilməsini özündə əks etdirən müqavilə formasıdır.Bu səbəbdən operativ lizinq zamanı lizinqverən qismində çıxış edən tərəf zərərə məruz qalmamaq üçün lizinq əmlakının istismar müddəti ərzində bu əmlakı bir neçə dəfə lizinqə verməyə məcbur olur.Operativ lizinq aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir:

– bu tip lizinq müqavilələrinin müddəti 2-6 il arasında dəyişir;

– bu tip lizinq müqavilələri lizinqalan tərəfindən istənilən vaxt pozula və ya ləğv etdirilə bilər;

– bu tip müqavilələr gözlənilən mümkün risklərin hamısını lizinqverən tərəfin üzərinə qoyur.

Lizinq əməliyyatlarının əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahənin gələcəkdə daha da sürətli inkişafını təmin etmək üçün müəyyən vergi güzəştlərinə gedilməsi mümkündür və zəruridir. Bu sahədə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi lizinq sahəsinin inkişafı üçün güclü stimullaşdırıcı rol oynayacaqdır.

Borc bazarında faktoring əməliyyatlarının həyata keçirilməsi də kommersiya banklarının yeni bir əməliyyatı kimi səciyyələnir.

Faktoring (vasitəçi) – bu maliyyə xidməti kommersiya bankları tərəfindən kiçik və orta firmalara göstərilən nisbətən yeni bir xidmət növüdür. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, faktor qismində çıxış edən firma öz müştərisindən borcları almaq hüququnu əldə edir və öz müştərisinin borclarını hissə-hissə ödəyir. Faktoring əməliyyatlarının icra olunduğu şəraitdə müştəri öz borclusundan borcunu alma hüququnu faktor-firmaya verir. Faktoring əməliyyatının mahiyyəti məhz bu amilə əsaslanır. Faktoring əməliyyatlarının iştirakçılarına aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- 1) bu əməliyyatların təşkilatçısı qismində çıxış edən kommersiya banklarının faktoring şöbəsi (bu sahə üzrə ixtisaslaşmış faktoring şirkəti);
- 2) malgöndərən tərəf;;
- 3) malı alan tərəf.

Faktoring borcların tip bölgüsünə əsaslanaraq 2 yerə bölünür:

- malgöndərənin faktoringi;
- malalanın faktoringi.

Faktoring əməliyyatlarının təşkil olunması bir neçə mərhələyə əsaslanır: - faktoring təşkilatı kimi çıxış edən ixtisaslaşmış faktoring şirkətinin və ya kommersiya bankının faktoring şöbəsinin yaranması. Faktoring şöbəsi təşkil olunarkən ilk növbədə onun əsasnaməsi hazırlanır. Bu əsasnamə həmin şöbənin həyata keçirməli olduğu vəzifələri və həmin şöbənin hüquqlarını təsbit edir.

Nisbətən yeni meydana çıxan və kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilən daha bir əməliyyat isə trust əməliyyatıdır.

Trast əməliyyatları – müştərinin tapşırığına əsasən əmlakın idarə olunması və digər xidmətlərin onun maraq dairəsində, onun xeyrinə kommersiya bankları və xüsusi maliyyə institutları tərəfindən aparılan əməliyyatlardır. Trast əməliyyatlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmlak sahibi onun idarə olunması hüququnu mövcud qanunvericiliyə riayət etməklə müqavilə əsasında digərinə – ya banka, ya da ki, xüsusi maliyyə institutuna verir. Trast əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müştərinin müxtəlif növ əmlakı iştirak edə bilər. Trast əməliyyatlarının obyektini aşağıdakı əmlak növləri iştirak edirlər:

- istehsal və qeyri – istehsal xarakterli daşınmaz əmlak;
- nəqliyyat və rabitə vasitələrindən ibarət daşınan əmlak;
- əmlak hüququ;
- pul vəsaitləri;
- qiymətli kağızlar. 9 [24].

Əmlakın növündən və həmçinin mülkiyyətçinin istəyindən asılı olaraq trast əməliyyatının məzmunu dəyişə bilər. Bu öz növbəsində trast əməliyyatını həyata keçirən bankın funksiyalarının dəyişməsinə də təsir göstərir. Trast əməliyyatını həyata keçirən banklar bu zaman iki mühüm rolda çıxış edə bilərlər. İlk növbədə müqavilə əsasında öz müştərisinin tam hüquqlu nümayəndəsi kimi çıxış edən banklar müştərinin əmlakı haqqında özləri onun adından sərəncam verə bilərlər. Trast əməliyyatlarını icra edərkən banklar iki mühüm rolda çıxış edə bilərlər. Birincisi, banklar müqavilə çərçivəsində müştərinin əmlakı üzrə müstəqil sərəncamlar verərək müştərinin tam hüquqlu nümayəndəsi ola bilərlər. İkincisi isə banklar yalnız və yalnız öz müştərisinin tapşırığına əsaslanaraq əmlakla hər hansı bir əməliyyatlar edə bilərlər.

Trast əməliyyatlarının iştirakçıları kimlərdir? Bunu nəzərdən keçirmək üçün ilk əvvəl trast əməliyyatlarının subyektlərini müəyyən etmək lazımdır. Trast əməliyyatlarının iştirakçıları aşağıdakılardır:

- Trastın təsisçisi;
- Etibarlı idarəedən;

– Benefisiar.

Trastın təsisçisi rolunda isə aşağıdakılar çıxış edə bilərlər:

– Əmlakın sahibi;

– Hamı;

– Vəsiyyəti yerinə yetirən. 10 [25].

Forfeytinq əməliyyatları – dövri sənədlərdə əks olunan borcun dövriyyəsiz əsasla kreditordan alınmasından ibarətdir. Bu borcu satın alanın (forfeyterin) borcludan təminatın əldə edilməsinin mümkün olmadığı zaman kreditora repressiv tələbə müraciət etməkdən imtina haqqında öhdəlikləri öz üzərinə götürməsi deməkdir. Dövrü öhdəliklərin satın alınması, təbii ki, endirimlərlə həyata keçirilir. Forfeytinq ixracın dövlət kreditləşdirilməsinin zəif inkişaf etdiyi ölkələrdə daha geniş yayılmışdır. İlk olaraq forfeytinq əməliyyatı kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilirdi, lakin «a-forfe» əməliyyatlarının həcmi artdıqca ixtisaslaşdırılmış qurumlar da yaranmağa başlamışdır. Hal-hazırda forfeytinqin əsas mərkəzlərindən biri də Londondur. Belə ki, Avropa ölkələrinin bir çoxunun ixracı Sitidən maliyyələşdirilir. Forfeytinq biznesinin əksər hissəsi Almaniyada mərkəzləşdirilmişdir. Beləliklə, forfeytinq ilbəl müxtəlif maliyyə mərkəzlərində inkişaf edir. Bununla yanaşı «a-forfe» əməliyyatlarının sayının artmasını belə mərkəzlərin sayının artması ilə əlaqələndirmək böyük bir səhv olardı. Bu, risklərin (həmçinin ixracçıların riskləri) artması ilə əlaqədar olaraq maliyyələşdirmə mənbələrinin kifayət qədər olmaması ilə izah olunur. Forfeytinq əhəmiyyətli dərəcədə üstün cəhətlərə malikdir, bu isə onu ortamüddətli maliyyələşdirmənin ən cəlbedici formasına çevirir. Bu formanın əsas üstün cəhətləri forfeyterin əməliyyatla əlaqədar bütün riskləri öz üzərinə götürməsindən ibarətdir. Bundan başqa, onun cəlbediciliyi bəzi ölkələrdə fiksə edilmiş faiz dərəcələrindən imtina edilməsindən sonra daha da artmışdır.

3.3 Səhmdar cəmiyyətlərin borc bazarında həyata keçirdikləri əməliyyatların perspektivləri

Səhmdar cəmiyyəti tədavi ilə səhm və istiqraz buraxmaq yolu ilə öz nizamnamə kapitalını formalaşdıran və borc bazarında əhəmiyyətli yerə malik olan kollektiv müəssisədir. Bu cəmiyyətin səhmlərini əldə edən şəxslər onun səhmdarına çevrilmiş olurlar və əldə etdikləri səhmin müqabilində dəyərinə səhmdar cəmiyyətin mənfəətindən dividend şəklində pay alırlar, yəni mənfəətdən gəlir götürmək hüququna sahib olurlar. Səhmdar cəmiyyətləri fərqləndirən xüsusiyyətlərə nəzər yetirək:

- maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınmasının səmərəli üsullarından istifadə edir;
- səhmdar cəmiyyətlərində yaranan risk müvafiq olaraq səhmdarlar arasında bölüşdürülür. Başqa sözlə desək, mənfəətdən gəlir götürən səhmdarlar risk yaranan zaman da riski bölüşdürürlər. Əgər müəssisə müəssisədə müflisləşmə gözlənilirsə müəssisə bütün vəsaiti bu istiqamətə yönəldir. Bunun da nəticəsi olaraq səhmdarlar qoyduqları vəsaitlərin itkisi ilə üzləşirlər;
- hər bir səhmdar səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında biləvasitə iştirak hüququna malikdir;
- səhmdar hər ilin sonunda müəssisənin maliyyə-təsərrüfat nəticələrindən gəlir götürmək hüququna malikdir;
- səhmdar cəmiyyətin digər bir xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu tip müəssisələr öz səhmlərini ilk növbədə öz işçilərinə satırlar. Səhmlərin artıq qalması halında isə onlar kənar şəxslərə satıla bilərlər.

Səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılmasında məqsəd kənar vəsaiti istehsalat cəlb etməkdir. Səhmdar cəmiyyətlərdə ümumi kapital səhmdarlar tərəfindən yığılan vəsaitlərin cəmindən ibarət olur. Kapitalı könüllü səhmdarlar tərəfindən qyılmış vəsaitdən yaranır. Pay haqları aşağıdakıları ola bilər:

- təsisçilərin pul vəsaitləri, haqları;

- təsisçilərin natural haqları - səhmdar cəmiyyətinin idarə heyəti ilə müqavilə əsasında səhmdarlar cəmiyyətinin mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilmiş əmlakı və istehsal vəsaitlərini özündə əhatə edir;
- qeyr-maddi aktivlər – qiymətli kağızlar, intellektual mülkiyyət obyektləri, müxtəlif xarakterli xidmətlər, istehsal imkanları və s. nəzərdə tutulur. Qeyri-maddi aktivlərin dəyərini pul və səhmlər formasında səhmdarlar cəmiyyəti iştirakçılarının özləri müəyyənləşdirirlər.

Səhmlərin bir sıra əlamətlərə görə təsnifləşdirilir:

1. Emitentə görə;
2. Gəlirin daxil olma üsuluna görə;
3. Dönərliliyinə görə;
4. Sahiblik qaydasına görə.

Səhmlərin buraxılma və ödənilmə mərhələsindən asılı olaraq aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. Elan edilmiş (şirkətin artıq yerləşdirilmiş müəyyən tipli səhmlərinə əlavə olaraq buraxa bildiyi səhmlərin son miqdarıdır).
2. Yerləşdirilmiş (səhmdarlar tərəfindən alınmış səhmlərdir).
3. Tam ödənilmiş (yerləşdirilmiş və dəyəri müvafiq məbləğ səhmdar cəmiyyətin hesabına daxil edilməklə sahibi tərəfindən 100% ödənilmiş səhmlərdir).

Borc bazarında və cəmiyyət həyatında səhmdar cəmiyyətlərin rolu və əhəmiyyəti digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının rolunu və əhəmiyyətini xeyli dərəcədə geridə qoyur. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrin borc bazarlarında səhmdar cəmiyyətləri məhsulun 90%-ə qədərini istehsal edir. Bu heç də o demək deyil ki, digər iqtisadi təşkilatların fəaliyyəti əhəmiyyətsizdir. Bütün mövcud iqtisadi subyektlər

ölkənin iqtisadi həyatında müəyyən rola malikdir. Kapitalizmdən əvvəl mövcud olan əksər kommersiya təşkilatlarından fərqli olaraq səhmdar cəmiyyətləri məhz kapitalist əsrində meydana çıxmışdır. Kapitalizmdən də əvvəl mövcud olan digər əksər kommersiya təşkilatlarından fərqli olaraq, səhmdar cəmiyyəti kapitalist əsrinin törəməsidir, kapitalın meydana gəlməsinin məhsulu və onun sürətlə inkişafının vasitəçisidir. Səhmdar cəmiyyətlərinin müasir borc bazarında kommersiya fəaliyyətinin əsas formalarından biri olmasının müəyyən obyektiv səbəbləri vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir, böyük istehsal təşkilatını maddi rifah və xidmətlər istehsalının cəmi kimi ictimai məhsulun bölünməsi və istifadəsini təqdim edirlər;
- böyük həcmli malları və pul kapitallarını bir mərkəzə toplayırlar;
- muzzdlu əməyin böyük hissəsindən istifadə edirlər;
- bir çox fəaliyyət sahələrində texniki tərəqqinin təmin edilməsində böyük rol oynayırlar;
- istehsalın inkişafını ilə yanaşı cəmiyyətin rifahını da müəyyən edirlər;
- əksər kommersiya təşkilatlarından fərqli olaraq, siyasi həyatla daha sıx əlaqədədirlər.

Səhmdar cəmiyyətlərin inkişafı ölkə iqtisadiyyatına əvəzolunmaz töhfələr verə bilər. Bunu nəzərə alaraq bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və gələcək inkişaf xəttinin müəyyən edilməsi olduqca vacibdir. Belə ki, səhmlərin ictimai təklif üsulu ilə yerləşdirilməsini həyata keçirən şirkətlərə vergi güzəştləri tətbiq oluna bilər, həmçinin ölkənin kapital bazarı ilə bağlı ictimai məlumatlılıq səviyyəsini artırmaq da öz növbəsində müsbət nəticələrə gətirib çıxarar. Bunlarla yanaşı, səhm bazarı haqqında müfəssəl strategiyanın hazırlanmasına və məsləhət xidmətlərinin təmin olunmasına nail olmaqla inkişafı sürətləndirmək mümkündür. Onu da qeyd etmək

lazımdır ki, yerli investorlarla yanaşı xarici investorların da bu sahəyə təşviq edilməsi məqsədə çatmaq baxımından daha da əlverişli şərait yarada bilər. Qiymətli kağızlar bazarında mövcud olan digər çətinliklər isə normativ-hüquqi bazanın yaradılması və ya orada olan boşluqların aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi istənilən sahənin inkişafından danışarkən ilk növbədə normativ-hüquqi baza göz önündə canlanır. Çünki hər hansı bir fəaliyyət növü müəyyən qanunvericilik tələbləri olmadan davamlı olaraq mövcud ola və inkişaf edə bilməz.

Borc bazarının əsas iştirakçısı olan səhmdar cəmiyyəti ayrı-ayrı xüsusi kapitalların birləşməsi formasıdır ki, bu da iqtisadiyyatın müəyyən sahə və ya sahələrinin vahid bir səhmdar cəmiyyətində birləşməsi imkanı deməkdir. Əgər bu proses bir ölkənin hüdudlarında baş verirsə buna “inhisarlaşma” deyilir, amma əgər bu bir neçə ölkəyə aiddirsə (kapitalın birləşməsi bir ölkənin hüdudlardan kənara çıxırsa), onda buna “beynəlmilləşdirilmə” deyilir. Beləliklə, səhmdar cəmiyyətlərin inkişafında iki əsas tendensiyanı seçmək olar:

- kapitalların inhisarlaşmasına doğru;
- kapitalların beynəlmilləşdirilməsinə doğru.

Səhmdar cəmiyyəti və inhisarlaşmasının tendensiyası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bir təşkilat kimi səhmdar cəmiyyəti ayrı-ayrı kapitalların hüdudsuz birləşməsinin təşkilati-hüquqi formasıdır. Kapitalların hüdudsuz birləşməsinin son nəticəsi kimi inhisar olur, yəni eyni malı istehsal edən ayrı-ayrı müstəqil kapitallar bazarda qalmayanda, bazara lazım olan bütün mallarını yeganə bir səhmdar cəmiyyəti istehsal edir. İctimai kapitalın mərkəzləşməsi prosesi, yəni onun səhmdar cəmiyyəti formasında toplanması obyektiv bir prosesdir. Bir tərəfdən, kapitalların birləşməsi səhmdar cəmiyyətlərinin inkişafının birbaşa təzahürüdür, digər tərəfdən isə səhmdar cəmiyyətlərinin inkişafı inhisarların yaranmasına gətirir, yəni rəqabəti mümkün edən bazar təsərrüfatının formalarını yaradır. Təbiidir ki, açıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində inhisarçılıq da arzuolunan bir fəaliyyət deyil. O, azad rəqabəti məhdudlaşdırmaqla yanaşı ictimai istehsala mənfi təsir göstərir və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının neqativ

proseslərə sürükləyir. Bu ziddiyətli məqamın aradan qaldırılması üçün dövlətin tənzimləməsinə ehtiyac duyulur. Dövlətin müvafiq tənzimləyici orqanları qeyd olunan prosesəri nəzarətdə saxlayır və vaxtında bazar rəqabətini boğan kapitalın təmərküzləşməsinə və mərkəzləşməsinə qadağa qoyur.

Səhmdar cəmiyyətlərin ölkə iqtisadiyyatına böyük töhfələr verə biləcəyini nəzərə alaraq ölkəmizdə də bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə dəstək vermək zəruridir. Borc bazarında səhmdar cəmiyyətlərin iştirakı və səhmlərin alqı-satqı prosesi fond bazarlarında baş verir. Ona görə də, səhmdar cəmiyyətlərin gələcək inkişafı fond bazarlarının inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan, ölkəmizdə də, fond bazarının qarşısında duran bir sıra problemlərin həll olunmasına ehtiyac vardır:

- Fond bazarının qəbul olunan beynəlxalq standartlara uyğun tərtib olunmaması;
- Ticarət texnologiyalarının və infrastrukturun lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi;
- Dövlət tərəfindən tənzimləmə və nəzarət tədbirlərinin ayrı-ayrı orqanlar tərəfindən pərakəndə şəkildə həyata keçirilməsi, vahid tənzimləmə konsepsiyasının mövcud olmaması;
- İnvestisiyaların cəlb edilməsi baxımından müxtəlif problemlərin mövcud olması;
- Fond bazarı ilə bağlı risklərin yüksək həddə olması və.s

Hal-hazırda ölkəmizin fond bazarının inkişafında dövlət qiymətli kağızlarının üstünlüyü nəzərə çarpır. Bu sırada daha çox Mərkəzi Bankın qiymətli kağızları xüsusi çəkisi ilə fərqlənir. Korporativ qiymətli kağızların satışında və dövriyyəsində artım baş versə də, lakin səhmlərin təkrar bazarının inkişafına ehtiyac vardır. Təkrar səhm bazarında mövcud olan zəif inkişafın əsas səbəbi müəssisə və təşkilatların, qeyri-neft sektoru təmsilçilərinin buraya kifayət qədər maraq göstərməməsidir. Fond bazarının inkişaf etdirilməsi üçün bütün müəssisə və təşkilatların diqqətini ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltmək lazımdır. Çünki qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi öz növbəsində yeni-yeni şirkət və təşkilatların yaranmasına gətirib çıxaracaqdır ki, bu da ümumilikdə ölkənin iqtisadi həyatını aktiv fazaya keçirməyə kömək edəcəkdir. Bu zaman dolayısı ilə qiymətli kağızlar mexanizmi vasitəsilə

kapitallar digər bazarlara yönəldiləcək və beləliklə də onların inkişafına şərait yaranacaq.

Nəticə və təkliflər

Borc bazarı və onun inkişaf istiqamətləri ilə bağlı aparılan təhlilləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi inkişafı borc bazarı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərə nəzər yetirsək görürük ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında aparıcı yeri özəl sektor təşkil edir. Təbiidir ki, özəl sektorun inkişafı birbaşa olaraq dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin həcmi artırmaqla ölkənin iqtisadi inkişafına böyük dəstək vermiş olur və bununla yanaşı yeni iş yerlərinin açılması prosesi baş verir, işsizlik problemi aradan qaldırılmış olur. Bu zəncirvari prosesin baş verməsi üçün ilk növbədə ölkədə dayanıqlı maliyyə-kredit sistemi yaratmaq, borc bazarını inkişaf etdirmək, vergi və gömrük sistemini sadələşdirmək, qanunvericilik aktlarını yüksək standartlara uyğun vəziyyətə gətirmək və s. tələb olunur. Borc bazarı anlayışı geniş bir sferanı əhatə etdiyindən, bu bazarın inkişafından danışarkən kompleks yanaşmadan istifadə tələb olunur. Bu zaman kredit bazarı, səhm bazarı, veksəl bazarı, fond və birjaların fəaliyyət istiqamətləri, səhmdar cəmiyyətlərinin inkişaf səviyyəsi və perspektivləri, kommersiya banklarının mövcud vəziyyəti və s. kompleks tədqiq olunmalıdır.

Hazırda dünya iqtisadiyyatına nəzər salsaq görürük ki, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin əksər hissəsi iri səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən istehsal olunur. Səhmdar cəmiyyətləri isə öz fəaliyyətlərini səhmlərin satışından əldə edilən nizamnamə kapitalına əsaslanaraq həyata keçirirlər. Buradan da aydın olduğu kimi səhmlərin realizasiyasını həyata keçirmək üçün borc bazarının tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarı mövcud olmalıdır. Məhz bu bazarın mövcud olması iri korporasiyaların fəaliyyətə başlamasına zəmin yaradır ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə öz töhfəsini vermiş olur. İqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün vacib olan digər bir sahə isə bank sektorudur. Kommersiya bankları borc bazarında demək olar ki, ən aparıcı strukturlardır. Belə ki, kommersiya bankları həyata keçirdikləri müxtəlif əməliyyatlar vasitəsilə iqtisadi subyektlərin inkişafına bu və ya digər formada təsir etmiş olurlar. Məlumdur ki, kommersiya bankları tərəfindən kredit verilişlərinin həyata keçirilməsi özəl sektorun inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Məhz kommersiya

bankları ölkədə kredit resurslarının əsas hissəsinin toplanmasına xidmət göstərir və müştərilərə maliyyə-kredit xidmətlərini kompleks şəkildə təqdim edir.

Təkmil bazar iqtisadiyyatı sisteminin tam formalaşdırılması baxımından ölkəmizdə də müəyyən addımların atılmasına ehtiyac vardır. Müstəqilliyin 25-ci ilini yaşayırıq və iqtisadiyyatın inkişafı üçün bu 25 il ərzində müəyyən işlər həyata keçirilmişdir. Lakin bu işlər təkmil bazar iqtisadiyyatı sisteminin yaradılmasına kifayət etmir. Nef-qaz sektoruna daha çox diqqətin ayrılması bu illər ərzində digər sahələrin müəyyən qədər zəifləməsinə və bəzi sahələrin iflic vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuşdur. Aydındır ki, bazar iqtisadiyyatı sistemi kompleks yanaşma tələb etməsilə fərqlənir. Bu sistemin işlək mexanizm vəziyyətinə gətirilməsi üçün kompleks addımlar atılmalıdır. Bu addımlardan ən başlıcası da məhz borc bazarının inkişaf strategiyasının hazırlanması ola bilər. Hansı ki, bu strategiya planlı şəkildə borc bazarının mərhələli addımlarla inkişaf etdirilməsinə yönəldilə bilər. Borc bazarının lazımi səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan bəzi məsələlərlə bağlı müəyyən təkliflər irəli sürmək mümkündür:

- 1) Bu sahədə mövcud olan qanunvericilik bazası dünya standartlarına cavab verəcək şəkildə təkmilləşdirilməlidir.
- 2) Ölkəmizdə qiymətli kağızların alınmasına, ümumiyyətlə borc bazarına marağın az olduğunu nəzərə alaraq stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu stimullaşdırma tədbirlərindən biri də vergitutma zamanı müəyyən vergi güzəştlərinin tətbiq olunması ola bilər. Təbiidir ki, bu zaman həm dövlətin maraqları, həm də bazar iştirakçılarının maraqları nəzərə alınmalıdır.
- 3) Ölkəmizə cəlb olunan xarici investisiyaların əksər hissəsi bu illər ərzində neft-qaz sektoruna yönəldilmişdir. Yaranmış bu vəziyyəti dəyişərək qeyri-neft sektorunun inkişafı və dövlət əhəmiyyətli iri layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün istiqrazların buraxılmasına ehtiyac vardır. Eləcə də, dövlət və qeyri-dövlət qiymətli kağızlarının dünyanın ən inkişaf etmiş fond bazarlarına çıxışını təmin etmək vacibdir.
- 4) Məlumdur ki, hər hansı bir sahənin inkişafı üçün mütləq şəkildə investisiyalardan istifadə olunmalıdır. Ölkəmizdə bu sahədə mövcud olan ən böyük problemlərdən biri də kommersiya banklarının təklif etdikləri kreditlər üzrə fəzi dərəcələrinin kifayət qədər

yüksək olmasıdır. Bu isə gəlir əldə etmək məqsədi ilə investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək istəyən potensial investorlar üçün heç bir fayda gətirmir. Belə ki, yüksək faiz dərəcələri ilə təklif olunan kreditlər investisiya qoyuluşu həyata keçirmək istəyən potensial investorları bu düşüncədən daşıdırır. Bu səbəbdən kommersiya banklarının kredit təklifləri zamanı faiz dərəcələrini aşağı salması həm potensial investorlar üçün münbit şərait yaradar, həm də bankların müştəri bazasının artmasına səbəb olar.

5) Maliyyə vasitəçiliyi xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi də vacib məsələlərdən biridir.

6) Kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi inkişafı təmin edən əsas təbəqədir. Bu baxımdan kiçik və orta sahibkarların fond bazarında maliyyələşməsi və onların təşviqi imkanları artırılmalıdır.

7) Kadr hazırlığı da vacib məsələlərdən biridir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən kadrların müxtəlif ixtisasartırma kurslarına cəlb edilməsinə ehtiyac vardır.

Qeyd olunan məsələləri həll etməklə borc bazarının inkişafında əsaslı nailiyyətlər əldə etmək və ölkənin bu sahədə inkişafına dəstək vermək mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.E.Sadiqov “Bank əməliyyatları” ,Bakı 2010.
- 2.A.Abbasov “Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar” ,Bakı 2007.
- 3.M.C.Ataşiyev,N.M.Şixəliyeva,R.N.Nurəliyeva “Maliyyə menecmenti”,Bakı 2010.
- 4.M.M.Bağırov “Bank və bank əməliyyatları” , Bakı2014.
- 5.A.E.Kərimov “Kommersiya bankları bank xidmətlərinin göstərilməsinin baza əsası kimi” , elmi məqalə, Bakı 2011.
- 6.Z.Məmmədov “Bank fəaliyyətinin əsasları” , Bakı 2014
- 7.“Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar arasında hesablaşmaların aparılması qaydaları” ,Bakı 2002 (2010-cu il dəyişiklikləri ilə).
- 8.“Kredit təşkilatlarında veksellərin uçotunun aparılması qaydaları” , Bakı 2010.
9. A.H.Abbasov “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri” , Bakı 2003.
10. 12.В.И.Колесников “Ценные бумаги “ , Москва 2001
- 11.В.А.Галанова,А.И.Басова “Рынок ценных бумаг” , Москва 2006
- 12.Л.В.Алексеевич “Рынок ценных бумаг” , Москва 2011
13. В.Галкин,В.Николкин “Стратегия выхода предприятия на вексельный рынок” ,2002.
14. Е.В.Семенова “Операции с ценными бумагами ” , 2000.
- 15.Г.Белоглазова,Л.Кроливецкая “Финансовые рынки и финансово-кредитные институты”, Санкт-Петербург 2012.
- 16.Referat.ilkaddimlar.com (S25-26),kurs işi
17. Referat.ilkaddimlar.com (S27),kurs işi

- 18.T.Məmmədov “Bankda passiv əməliyyatların növü və mahiyyəti” ,Bakı 2008 hesabat işi (S8)
- 19.K.Soltanova “Kredit bazarı nədir” banco.az,məqalə
20. T.Məmmədov “Banka vəsaitlərin cəlb olunması əməliyyatları” ,Bakı 2008 hesabat işi (S10)
- 21.K.H.İsayev“Kimya və neft-kimya sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi,problemlər,perspektivlər” monoqrafiya
- 22.Unec.edu.az “ İnvestisiyanın mahiyyəti və onun hüquqi təsbiti” pdf
- 23.A.Şahmarova “Bazar münasibətlərinin formalaşmasında birjaların rolu” magistr dissertasiyası ,Bakı 2015 une.edu.az
- 24.U.Əhmədov “magistr dissertasiyası”
- 25.U.Əhmədov “magistr dissertasiyası”
- 26.Banco.az
- 27.Webcityhost.net
- 28.Banker.az
- 29.Cbar.az
- 30.Az.wikipedia.org
- 31.Marja.az
- 32.E-qanun.az

РЕЗЮМЕ

Долговой рынок является рынком для торговли долговыми ценными бумагами, где коммерческие предприятия (фирмы) и правительства могут повысить долгосрочные средства. Это включает в себя частное размещение, а также организованные рынки и обмены. Рынок капитала Долговые и фондового рынка совместно делает рынок капитала. Эти рынки используются правительствами и несколькими компаниями для привлечения средств на долгосрочной и краткосрочной перспективе. Торговли на этих рынках осуществляется через несколько финансовых инструментов. Рынок долгового капитала торгует в таких финансовых инструментов, которые начисляет проценты. Есть облигации и несколько кредитов, которые действуют в качестве основного финансового инструмента этого рынка. Из-за этого процентного фактора, рынок долгового капитала также известен как рынок фиксированного дохода. Основные рынки, где вновь созданные (выданные) инструменты продаются в первый раз. Большинство ценных бумаг, являются предметом переговоров. Рынок облигаций (также рынок долговых инструментов или кредитный рынок) представляет собой финансовый рынок, где участники могут выпускать новые долговые обязательства, известный как на первичном рынке, или покупать и продавать долговые ценные бумаги, известные как на вторичном рынке. Это, как правило, в виде облигаций, но оно может включать в себя примечания, счета, и так далее. Другими словами, они могут быть проданы другим инвесторам по собственному желанию в так называемых вторичных рынках. Фондовые биржи, или вторичные рынки долей собственности в корпорации под названием акции (так называемые акции или акции), являются наиболее хорошо известный тип, но есть и вторичные рынки долговых обязательств, в том числе облигации, ипотечные кредиты, и производных финансовых инструментов и других инструментов.

Реструктуризация долгового рынка в стране на основе международной практики, совершенствования и развития прикладных инноваций в этой области между странами. Мировая экономическая модель поможет в стране следует применять при выборе наиболее подходящий в условиях рыночной экономики и считается

одним из важнейших показателей экономического развития развития рынка долг увеличился.

SUMMARY

Debt market is a market for trading debt securities where business enterprises (companies) and governments can raise long-term funds. This includes private placement as well as organized markets and exchanges. Debt capital market and equity market jointly make the capital market. These markets are used by the governments and several companies for raising funds for long and short term. The trade in these markets is done through several financial instruments. The debt capital market trades in such financial instruments which pay interest. There are the bonds and several loans which act as the prime financial instrument of this market. Because of this interest factor, the debt capital market is also known as fixed income market. Primary markets are where newly created (issued) instruments are sold for the first time. Most securities are negotiable. The bond market (also debt market or credit market) is a financial market where participants can issue new debt, known as the primary market, or buy and sell debt securities, known as the secondary market. This is usually in the form of bonds, but it may include notes, bills, and so on. In other words, they can be sold to other investors at will in what are called secondary markets. Stock exchanges, or secondary markets for ownership stakes in corporations called stocks (aka shares or equities), are the most well-known type, but there are also secondary markets for debt, including bonds, mortgages, and derivatives and other instruments.

Re-structuring of the debt market in the country based on international practice, improvement and development of applied innovations in this field among the countries. World Bank help the country's economic model should be applied in selecting the most appropriate one in a market economy and is considered one of the most important indicators of economic development of the debt market development increased.

REFERAT

Tədqiqatın aktuallığı. Planlı iqtisadiyyat sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid ölkəmiz qarşısında müəyyən məsələlərin həllini aktuallaşdırmışdır. Bazar iqtisadiyyatı sistemində borc bazarlarının formalaşması və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə borc bazarının formalaşması iqtisadi və hüquqi islahatların aparılması və bazar infrastrukturunun yaradılması ilə mümkündür. Bunun üçün elə bir mexanizmin yaradılması zəruridir ki, bu mexanizm müxtəlif şəxslər tərəfindən yığım və investisiyaların həyata keçirildiyi bir dövrdə yığımların investisiyaya çevrilməsini təmin etsin. Borc bazarı və onun tərkib elementləri bu mexanizm vəzifəsini yerinə yetirməklə iqtisadi fəaliyyət subyektləri arasında kapital resurslarının effektiv şəkildə yenidən bölüşdürülməsini təmin edir. Ölkəmizdə islahatların aparıldığı indiki dövrdə borc bazarının bütün segmentlərinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da öz növbəsində borc bazarının bank sistemi ilə paralel olaraq iqtisadiyyatda pul axınlarının hərəkətverici qüvvəsi kimi real sektorun canlanmasında əhəmiyyətli rol oynamasından irəli gəlir. Ölkəmizdə hələ də pul vəsaitlərinin əksər hissəsinin neft sektorunda və neftlə bağlı digər sahələrdə formalaşdığını nəzərə alsaq görürük ki, borc bazarının inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilməsi zərurəti meydana çıxır. Çünki borc bazarının inkişafı digər sektorların da inkişafına təkan verir. Borc bazarı elə bir bazar formasıdır ki, burada əmtəə kimi maliyyə resursları çıxış edir. Başqa sözlə desək borc bazarı vasitəsilə maliyyə vəsaitləri iqtisadi subyektlər arasında bölüşdürülür. Borc bazarının əsas məqsədi maliyyə resurslarının səmərəli şəkildə səfərbər edilməsindən və resursların ehtiyacı olanlara istiqamətləndirilməsindən ibarətdir.

Borc bazarının inkişafı ilə bağlı bir çox addımlar atılmağına baxmayaraq, hələ də ölkəmizdə borc bazarı lazımi səviyyədə inkişaf etməmişdir. Bunun üçün qiymətli kağızlar bazarını, bank sektorunu daha da inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək tələb olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasında mövcud olan borc bazarı və onun tərkib elementləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti kimi isə formalaşan borc bazarı və onun tərkib elementlərinin inkişaf istiqamətləri və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi borc bazarı və onun tərkib elementlərini dərinlən öyrənmək, inkişaf istiqamətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və mövcud olan problemləri aşkara çıxarmaqdan ,bu problemlərin həlli yollarını müəyyən edərək əsaslandırılmış təkliflər verməkdən ibarətdir. Tədqiqatın qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Borc bazarının mahiyyəti,nəzəri əsasları, tərkib elementləri və strukturunun öyrənilməsi;
- Borc bazarı və onun tərkib elementlərinin Respublikamızda fəaliyyət xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda borc bazarının yaranması və təşkili xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;
- Borc bazarının tərkib elementlərinin təhlil edilməsi və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inkişaf etdirilməsi;
- Borc bazarının inkişafında qiymətli kağızlar bazarı və veksəl bazarının yeri və rolunun müəyyən edilməsi;
- Bankların və səhmdar cəmiyyətlərin borc bazarında rolu;
- Azərbaycanda borc bazarının inkişaf perspektivləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki,borc bazarının və onun tərkib elementlərinin inkişafı kompleks şəkildə tədqiq olunmuş və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir:

- Borc bazarında yeni maliyyə alətlərindən istifadə olunması,yəni bu sahədə veksellərin rolunun artırılması vacib məsələlərdən biridir;
- Borc bazarında nəzərdə tutulan yeni kommersiya kağızlarının,o cümlədən ipoteka sahəsində istiqrazların tətbiq olunması zəruru hesab edilir;
- Borc bazarında səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün səhm bazarının beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan qanunlara uyğun olaraq tənzimlənməsinə ehtiyac vardır.Bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün səhmdarların

hüquqlarının müdafiəsi, habelə səhmdarlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi əsas götürülməlidir.

- Borc bazarında bazara yeni emitentlərin daxil olması yolu ilə geniş əhali kütləsi üçün borc qiymətli kağızları buraxıla bilər. Bu emitent rolunda bələdiyyələrin çıxış etməsi mümkündür.

Tədqiqatın informasiya bazası. Borc bazarı haqqında xarici və yerli tədqiqatçıların müxtəlif məqalə və monoqrafiyalarından, Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında qanunundan”, kommersiya bankları, qiymətli kağızlar bazarı, veksəl bazarı, kredit bazarı və.s haqqında mövcud yerli və xarici ədəbiyyatlardan, Bakı Fond Birjasının məlumatlarından, “Səhmdar cəmiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunundan və bu sahəyə aid beynəlxalq tədqiqat materiallarından geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri ölkəmizdə borc bazarının beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq yenidən strukturlaşdırılmasına, təkmilləşdirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə töhvə verə bilər. Dünya ölkələrində bu sahədə tətbiq olunmuş yeniliklər içərisindən ölkəmizin iqtisadi modelinə ən uyğun olanı seçilərək tətbiq olunmalı və bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən vacib iqtisadi inkişaf göstəricilərindən biri hesab olunan borc bazarının inkişaf göstəricisi səviyyəsi artırılmalıdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş hissə, üç fəsil, doqquz paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, rezyume, summeri və referatdan ibarətdir.

Birinci fəsildə borc bazarının mahiyyəti və göstəriciləri, borc bazarında bankların rolu tədqiq edilmişdir. İkinci fəsildə borc bazarında qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar və onların mahiyyəti, kommersiya banklarının əməliyyatları və həmçinin kredit bazarı və orada həyata keçirilən əməliyyatlar tədqiq edilmişdir. Üçüncü fəsildə isə veksəl bazarı və onun mahiyyəti, kommersiya banklarının borc bazarında əməliyyatları və onun gələcək perspektivləri, həmçinin səhmdar cəmiyyətlərin borc bazarında yeri, rolu və onların həyata keçirdikləri əməliyyatlar tədqiq olunmuşdur.